

"אם תיכתב תולדת הדיבור העברי, לא כדרך שנכתבה עד כה, דרך התפיסה ההירואיסטית של מעלל יחיד או יחידים, אלא כדרך התפיסה של יגיעה קולקטיבית, לא ייפקד בה חלקה של האשה, כחלוצת הדיבור החי גם בגולה וגם בארצנו". (דב סדן 1963, אשה עבריה, עמ' 366).

תרומתן של נשות העלייה הראשונה לבנייתה של קהילת דוברי עברית בראשון לציון¹

1. מבוא

לאורך דורות רבים הייתה העברית, לשון הקודש ששימשה לתפילה וללימודי קודש, נעולה בפני חלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית באירופה ובראש ובראשונה בפני נשים, שהיו פטורות מלימודה. חילון העברית והפיכתה לשפת הדיבור היומיומי יצרו מהפכה בחלוקה המגדרית היהודית המסורתית, והחלה הנגשה של נכסי התרבות לנשים.² מאמר זה מתמקד בתרומתן של נשות העלייה הראשונה להחייאת הדיבור העברי ובהישגיהן, בתקופת גלי ההגירה (1882-1903) ועד מלחמת השפות. נעסוק בתחילתו של התהליך שבו נשים נכנסו לשפה בפעם הראשונה באופן מסיבי, ובתרומת הנשים להקמתה של קהילת דוברים בראשון לציון. ההתמקדות בנשים שופכת אור על חיי היומיום ועל חיי הקהילה וחושפת פן פחות מוכר בהחייאת הדיבור בכלל. כאן נתמקד בהחייאת הדיבור בראשון-לציון, בהתחקות אחר שני דורות של קהילת דוברים, ובמקומן של הנשים בהחייאה כאימהות, כגננות וכפעילות לשון.

תרומת אנשי העלייה הראשונה להחייאת הדיבור שנויה במחלוקת ולא מעט מחקרים הוקדשו לחשיפת חלקה של עלייה זו בהחייאת השפה ובפרט במושבות ובראשון-לציון.³ מחקרים אלו התמקדו במערכת החינוך הפורמלית, ובהצטרות הפומביות שהופיעו בעיתונות העברית של התקופה. המחקר הקיים מיעט לעסוק בחיי היום-יום,⁴ לא עסק בתרומת הנשים ואף קבע שלא הייתה תרומה כזו.⁵ מאידך, נערכו מחקרים על נשים והחייאת השפה.⁶ מחקרים אלה התמקדו בעיקר בקריאה וכתביה ובספרות

¹ תודות

² פרוש 2001, זיידלמן 1997, כהן ופינר 2006.

³ ישנה הסכמה רחבה כי החייאת הדיבור היא מפעל של היישוב החדש (אך ראו אורנן 1976, הרמתי 1991). בצד הנרטיב הלאומי הרואה בהחייאה נס ומפעל כמעט בלעדי של אדם אחד, קיימת מחלוקת לגבי התרומה היחסית של העלייה הראשונה לעומת העלייה השנייה. ישנם חוקרים שאינם מבחינים בין קבוצות אלו (רבין 1979, אבן-זהר 1980, מורג 1990, ניר תשנ"ד (א)), ולצדם כאלה הזוקפים את עיקר ההישגים בתחום הדיבור לאנשי העלייה השנייה (בר אדון תשמ"ה, הרשב תש"ן), ואחרים המדגישים את הישגי העלייה הראשונה (אלבוים-דרור 1986 ו-1996, אבן זוהר 2001 ו-2010, אורנן 2013), ואת חלקן של המושבות בפרט (הרמתי 1979 ו-1981, ולק 1981, לנג תשס"ב, גרפי תשע"ב, 85-14).

⁴ אך ראו גרין תשע"ב.

⁵ בר-אדון 1990, גרין תשע"ב, 118-123.

⁶ פרוש 2001, כהן ופינר 2006, צמיר 2010.

שכתבו נשים בתקופת ההשכלה, ועסקו מעט מאוד בחלקן של הנשים בהחייאת הדיבור.⁷ כאן נרצה למלא את החסר ונתמקד בתרומת הנשים ליצירת קהילה דוברת עברית.

נראה שכבר בתקופת העלייה הראשונה (1882-1903), במחצית השנייה של שנות התשעים של המאה התשע-עשרה, הייתה בראשון-לציון קהילת דוברי עברית, שהייתה חלק מקהילת הדוברים בארץ ישראל. אף שקהילת דוברי העברית בארץ, וגם במושבה, הייתה זניחה מבחינה מספרית, נבליט את הישגיה לאור מצב הדיבור העברי טרום העלייה הראשונה,⁸ וכן נדגיש שהישגי העלייה הראשונה אינם מסתכמים במה שהושג טרום העלייה השנייה. נראה שהנשים בקהילת דוברי העברית בראשון-לציון תרמו תרומה מכרעת להחייאת הדיבור העברי במרחב הפרטי והציבורי. תרומתן השפיעה וקידמה את הדיבור העברי גם במקומות אחרים בארץ ישראל בתקופתן, והניחה את היסודות לתהליך החייאת הדיבור שנמשך לאחר תקופת העלייה הראשונה. גולת הכותרת הייתה העמדת דור ילידי ראשון, דור שהיה פעיל מאוד בהחייאת הדיבור, ואף השתתף בהובלת מלחמת השפות.

ראשון-לציון בולטת בראשונותה לא רק בייסוד מוסדות חינוך עבריים ובהעמדת דור ילידים עברי, אלא גם בהיותה היישוב הראשון שבו נשים זכו במאבק על זכות הבחירה. בחרנו להתמקד בראשון-לציון בגלל החפיפה בין הנשים שניצחו במאבק הנחשוני על זכות הבחירה לבין הנשים שהיו פעילות בהחייאת העברית. היישוב הראשון שבו נשים נאבקו וזכו בזכות הבחירה הוא ראשון-לציון, ונחמה פוחצ'בסקי, הפעילה המרכזית בהחייאת השפה, היא שנבחרה למקום הראשון בוועד המושבה.⁹ נדגים את הפעילות הלשונית של נשים בראשון-לציון תוך התמקדות באימהות שהכניסו את הדיבור העברי למרחב הביתי, בגננות שהנחילו את הדיבור העברי לדור ההמשך, ובפעילות שפה בוגרות וצעירות שפעלו באופנים שונים לקידום הדיבור העברי בראשון-לציון ובארץ ישראל.

קיים פער גדול בין מה שנציג במאמר זה על הדיבור העברי בראשון-לציון בשני הדורות הראשונים לבין מה שהוצג במחקר עד כה. הפער בין תרומת הנשים להחייאה לבין ההכרה בתרומתן בולט במיוחד. מן המחקר הקיים עולה כי חלקם של אנשי העלייה הראשונה בהחייאת הדיבור העברי היה זעום, וכי בתום תקופת העלייה הראשונה רק עשר עד עשרים משפחות בכל הארץ דיברו עברית.¹⁰ על פי הרשב

⁷ אך ראו סגל 2004.

⁸ רבין תשל"ה, בר-אדון 1990, 12-13.

⁹ פוחצ'בסקי ויתרה על ראשות הוועד. ספרן 2006, שילה 2013.

¹⁰ ראו מראי מקום בהערות 3-5. לפי הרשב תש"ן (עמ' 13) רק עשר משפחות דיברו עברית ולפי בר-אדון תשמ"ב (עמ' 119) עשרים משפחות. ראו גם אפרתי תשס"ד, 108-110; יצחק בן צבי סיפר כי בעת ביקורו הראשון בבית בן-יהודה בשנת תרס"ד מנתה חמדה בן-יהודה באצבעותיה את מספר המשפחות המדברות עברית 'ובקושי השלימה עשור אחד' (בן צבי 1966, 98). אליעזר בן יהודה דיווח בשנת תרס"ב על מאה וחמישים נשים ועלמות במושבות היודעות לדבר עברית ובהן 'גם מדברות עברית תמיד' א' בן יהודה, 'רכושנו', השקפה, כ"ג באייר תרס"ב. מובא אצל לנג תשס"ב, 125. על המצב הרב-לשוני בארץ ישראל לקראת סוף העלייה הראשונה ראו ספוזניק 2008, 25-28; על מאמצי החייאת הדיבור בשנים אלה מחוץ לישראל ראו קלוזנר תשכ"ד.

ובר אדון תאים של דוברי עברית קמו בארץ רק בעלייה השנייה¹¹ והעברית הייתה למסגרת חייו של היישוב רק בתקופת המנדט הבריטי, מהעלייה השלישית ואילך.¹² תרומתם של הגברים להחייאת הלשון הייתה במוקד המחקר, וחלקן של הנשים כמעט לא זכה לאזכור.

בר-אדון, למשל, חקר את תרומת אנשי העלייה הראשונה וטען שהנשים לא תרמו להחייאת הדיבור בתקופה זו.¹³ מדבריו משתמע כי לא התקיימה אז החייאת דיבור עברי ברחוב, מחוץ לכותלי בית-הספר, כיוון שכמעט לא היו אימהות דוברות עברית בתקופת העלייה הראשונה. קהילות דיבור ראשוניות התקיימו לטענתו רק החל מהעלייה השנייה, במסגרות החיים השיתופיות של הפועלים. אנחנו נחלק על שתי הטענות הללו: א. שלא התקיימה החייאה של דיבור ברחוב. ב. שהנשים לא תרמו להחייאה בתקופה זו.

ראשית, נטען שדיבור עברי ילידי התקיים כבר בקרב דור הבנים של אנשי העלייה הראשונה, בבית, בכיתה, וגם ברחוב, כחלק מזהות ותרבות עברית ילידית שהחלה להתפתח כבר אז.¹⁴ ערב העלייה הראשונה הדיבור העברי לא היה בשימוש יומיומי, ולכן הערכת תרומתם של דוברי העברית הראשונים צריכה להתבסס על מקומם בקהילה, על השפעתם בתוך המושבה ומחוצה לה בתקופתם, ועל מידת הצלחתם להעמיד דור המשך. אמנם דוברי העברית הראשונים היו במיעוט מספרי, אך הם היו האליטה של המושבה ויצרו מודל ראשוני להתייחסות ולחיקוי בראשון-לציון ובמושבות אחרות. את השכבות המוקדמות ביותר של דוברי העברית הילידיים במושבה נזהה עם חניכי גן הילדים, אשר פתח את שעריו בראשון-לציון בשנת 1898.

שנית, נטען שבתקופת העלייה הראשונה הופיעו על בימת ההיסטוריה דוברות העברית הראשונות. דוברות אלה היו חלוצות, ותרומתן להחייאת הדיבור העברי הייתה מכרעת. חשיבותו של הרקע ההיסטורי ברורה במיוחד. החלוקה המגדרית היהודית המסורתית וההדרה המתמשכת של נשים מתחומי העברית מחייבות הערכה מחודשת של פועלן של דוברות העברית הראשונות. בניגוד למודל האישה היהודייה המסורתית, הדוברות הראשונות פעלו במרחב הציבורי ויצרו מודל חדש לחלוטין של אישה עברית: אם עבריייה, אשת חינוך, פעילת ציבור. הדיבור העברי היווה עבור נשים אלה כרטיס כניסה למרחב הציבורי, וכניסתן לחיי הציבור חופפת לכניסתן בשערי העברית. החיבור שיצרו הדוברות הראשונות בין כישורי שפה לפעילות ציבורית סלל את הדרך לבאות אחריהן.

מחקרים שונים הדגישו את תרומת המורים לתהליך החייאת הדיבור ואחרים את הישגם של הילדים, לכאורה במנותק מהמאמצים שהשקיע הדור הקודם. מטרתנו כאן תהיה להדגיש את חשיבותה של קהילת הדיבור כמבנה חברתי. ההתמקדות ביחסים בין החברים והחברות בקהילת הדיבור לאורך שני

¹¹ הרש"ב תש"ן, 1, בר אדון תשמ"ה. על העברית בתקופת העלייה השנייה ראו גרינצוויג 1997.

¹² קלוזנר ת"ש, 282; מורג 1990, 87.

¹³ בר-אדון תשמ"ה ו-1990, וראו לאחרונה מוצ'ניק 2015, עמ' 141-139.

¹⁴ מלמן תשנ"ז, אלבוים דרוור 1996.

דורות חושפת את תרומת הנשים ואת חלקן של האימהות, המורות, הגננות, ופעילות השפה משני הדורות הראשונים ביצירתה של קהילת דיבור עברית ראשונית. נטען גם שהערכה מספרית אינה הדרך להעריך את התרומה להחייאת הדיבור העברי של אנשי העלייה הראשונה בכלל ושל הנשים בפרט, וכן שדרושה פרספקטיבה היסטורית כדי להכיר בחשיבותם של ניצני הדיבור בתקופת העלייה הראשונה. החומרים שנתבסס עליהם בהערכה המחודשת שנערוך הם ראיונות מוקלטים שנערכו בראשית שנות השמונים של המאה העשרים. המראיינים הם בני הדור הראשון של דוברי העברית הילדיים בראשון-לציון, ילידי סוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים. נתבסס גם על מכתבים, ספרי זיכרונות, ועל אתר האינטרנט "אלבום המשפחות" המאגד מידע על כל המשפחות הוותיקות במושבה לדורותיהן.

החלק השני יעסוק בכניסת הנשים לתחומי העברית על רקע היסטוריה של הדרתן מהשפה. החלק השלישי יעסוק בהקמתה של קהילת דוברים בראשון-לציון בתקופת העלייה הראשונה, והחלק הרביעי יתמקד בתרומתן של הנשים ליצירת קהילת הדוברים. בחלק החמישי ננסה להסביר מדוע איחורה להגיע ההכרה בתרומתם של אנשי העלייה הראשונה ובזו של הנשים בפרט. האפשרות שנציע היא שהאיחור בהכרה קשור בין השאר לאידיאולוגיה החד-לשונית שהחלה להתגבש מאוחר יותר, בתקופת העלייה השנייה והשלישית. עצמתה של האידיאולוגיה העברית החד-לשונית מתבטאת, עד היום, בהעמדת החייאת הדיבור העברי בראשון-לציון בתקופת העלייה הראשונה בסימן שאלה.

2. כניסת נשים לתחומי העברית על רקע היסטוריה של הדרה

לתהליך החילון בתקופת ההשכלה היהודית היו השלכות לשוניות ולשוניות-מגדריות.¹⁵ פרוש וכהן ופינר מדגישים פרט מהותי ומרכזי: בתקופת ההשכלה נפתחה בפני נשים האפשרות לקרוא ולכתוב בעברית. מאפיין מרכזי של המצב הדיגלוטי ששרר בחברה האשכנזית המסורתית היה הדרת הנשים מהעברית ומאוצרותיה. במשך דורות, שימשו היידיש ולשוניות הלעז בחיי היומיום, ואילו העברית הוקדשה לתפילה וללימודי קודש. נשים הודרו מהעברית כמעט כליל, ואילו גברים שלטו בה רק אם הונם ומעמדם אפשרו להם עיסוק ממושך בלימודי קודש.¹⁶ מכאן גם נגזר המעמד היוקרתי של העברית ושל הגברים ששלטו בה. המערך הלשוני-מגדרי נותר ללא שינוי ממשי למרות תהליך החילון, ועד סוף תקופת ההשכלה, רק נשים בודדות כתבו וקראו עברית.¹⁷ לאור העובדה שלימודי קודש היו הגורם המדיר מהעברית בחברה המסורתית, מדוע לא התחילו נשים להשתמש בעברית כבר בעידן ההשכלה?

פרוש מתארת את ההתנגדות לכניסת הנשים לתחומי השפה העברית בחברה המסורתית, ובאופן מפתיע יותר גם בחברה המשכילית, ומנתחת את התנאים שבסופו של דבר אפשרו לנשים גישה לעברית. הרפורמות החינוכיות שהובילו אנשי ההשכלה פסחו על הוראת היהדות והלשון העברית לנשים, ובתחום

¹⁵ גרינבוים תשנ"ט, פרוש 2001, כהן ופינר 2006, צמיר 2010, מוצ'ניק 2015, 139-141.

¹⁶ על ידיעת עברית בקרב נשות היישוב הישן בירושלים במאה ה-19 ראו שילה 2001.

¹⁷ כהן ופינר 2006, 9-94.

זה שימרו המשכילים את דפוסי החברה המסורתית. הנימוק לכך היה שנשים אינן משתמשות רציונאליות בשפה. נציג קיצוני של עמדה זו הוא דוד פרישמן, סופר ומבקר עברי נודע שפעל בסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים. פרישמן טען כי עבור אישה 'המילה לעולם אינה התוכן האמתי של מחשבתה'. הוא הפגין כעס ובוז כלפי נשים דוברות עברית וטען שנשים משתמשות בעברית באופן אינסטרומנטלי, או כדי להתהדר בה או, לחלופין, כדי להצטנע, ובכל מקרה כדי להסתיר ולהסתתר ולא כדי לחשוף ולתאר. 'האישה משתמשת במילה, כשם שהיא משתמשת במבט-עין, בשחוק על שפתיה, בטואליטה על בשרה: הכל באופן מוחלט ומדויק, אלא שהוראותיהם של כל אלה שונות ונוטות מן המובן הנהוג'.¹⁸ יש להיזהר, לדעת פרישמן, מפלישת הנשים לתחומי העברית כי זו תגרום לערעור הקשר המוסכם שבין מסמן למסומן, כלומר, להשחתת השפה.

הסוציולוג פייר בורדייה חקר את השלכות הריבוד החברתי על היוקרה המשתנה של צורות לשוניות, ולהיפך, את האופן שבו נגישות לא שוויונית ללשון מנציחה הדרה וריבוד. בורדייה מנתח את היוקרה הלשונית ואת הקשרה במונחים הכלכליים 'שוק לשוני' ו'הון סימבולי'. בהמשך לטענותיו של בורדייה על חוקי השוק הלשוני, ניתן אולי לומר שבשוק הלשוני היהודי-אשכנזי המסורתי של לפני חילון העברית, ההון הלשוני הסימבולי היה בידי הגברים השולטים בעברית. משמעותם של החילון והדמוקרטיזציה היא הפחתת ההון הסימבולי אשר נגזר מהשליטה בעברית.¹⁹ לפחות חלק מן ההתנגדות המשכילית לכניסת הנשים לתחומי העברית ניתן להבין על-פי מושגים אלו.

לפיכך לא מפתיע שכניסת הנשים לתחומי העברית בתקופת ההשכלה התעכבה, ויש לשאול מהם הגורמים שבזכותם היא התאפשרה לבסוף. פרוש מתארת שילוב בין אינטרס לאומי ואינטרס נשי. לדעת המשכילים ולדעת מנהיגי התחייה הלאומית בסוף המאה, ידיעת העברית בקרב הגברים לא הייתה מספקת. להבטחת עתידה של ספרות התחייה העברית היו נחוצות נשים קוראות למילוי החלל, והייתה קיימת אף תקווה כי הופעתן של נשים יודעות עברית תבייש את הגברים ותגרום להם לשוב אל חיק העברית. בקיומן של נשים קוראות וכותבות יש 'רמז לכך שהגברים נכשלו בשמירה על נכסיהם התרבותיים מול יריב חלש ונחות הכובש בקלות מפתיעה את מעוזם שהופקר'.²⁰ במקביל, השליטה בעברית פותחת בפני הנשים דרך להצהיר על זהותן הלאומית ולבסס את מעמדן בקהילה הלאומית המתהווה. בניגוד לגברים בתקופת ההשכלה שעבורם לימוד העברית היה חלק ממרד באב המסורתי, הנשים המשכילות לא היו מורדות. רובן היו בנות לאב משכילי וההתמשכלות שלהן הייתה כמעט תמיד בעידודו.²¹ השילוב של כל הגורמים הללו יוצר, לראשונה אולי, מפגש בין האינטרס הלאומי והאינטרס הנשי.

¹⁸ פרישמן, דוד כל כתבי א' עמ' 193, מצוטט אצל פרוש 2001, 232.

¹⁹ בורדייה 2005 (א) ו- (ב).

²⁰ פרוש 2001, 209.

²¹ כהן ופינר 2006, 38.

האינטרסים הללו נפגשים שוב במסגרת החייאת הדיבור בארץ ישראל.²² עתה האינטרס הלאומי מובהק. בצורך בחינוך עברי לבנות, אשר עתידות לחנך את הדור הבא, הכירו מוקדם,²³ ואליעזר בן יהודה התייחס לכך בהזדמנויות שונות. בשנת תרמ"ח כתב 'מובן הדבר כי כל הימים אשר הנשים לא תדברנה עברית אין תקוה לתחיית הלשון בפי העם'.²⁴ בשנת תרנ"ו בן יהודה אף עודד את הנשים במפורש להשתתף בספרות העברית המתחדשת 'דרישת השעה היא שהאישה תחדור לתוך הספרות העברית' כי 'רק היא תכניס רגש, רוח גמישות, וגוונים דקים ומחליפים לתוך העברית המתה, הנשכחת, הזקנה, היבשה, והקשה...!²⁵ חמדה בן יהודה התייחסה ליכולתן של נשים דוברות עברית להנהיג ולשמש כמודל: 'והידעתם מי מכם יוכל יתר לעשות? הנערות [...] אשה מדברת עברית, אשה אשר יוצאת בראש תנועה לאומית, אשה מדברת מעל במה – השפעתה מרשימה ומשכנעת יותר מהגבר'.²⁶

השליטה בלשון העברית וההשתתפות בהחייאתה אפשרו לחלוצות הדיבור העברי להשתתף במפעל ההתיישבות הציוני. בראשון-לציון פתחה העברית לנשים דלת לפעילות ציבורית ולפעילות פמיניסטית, ונשות המושבה הפכו בהמשך לחלוצות המאבק על זכות הבחירה לנשים ואף זכו בה.²⁷ נחמה פוחצ'בסקי, רבקה לובמן ועדינה כהנסקי, מחלוצות הדיבור העברי במפנה המאה, התארגנו יחד עם צעירות כמו שולמית לוין ואנה זיגר בשנת 1918, למאבק על הקול הנשי.²⁸ הייתה זו המושבה הראשונה שבה זכו נשים בזכות לבחור ולהיבחר לוועד המושבה. עדינה כהנסקי נבחרה למקום השני בוועד המושבה ולראשות הוועד נבחרה נחמה פוחצ'בסקי, הפעילה המרכזית בהחייאת השפה. זכות הבחירה לנשים לוועד המקומי הושגה עשרים שנים בדיוק לאחר פתיחת שערי גן הילדים הראשון. אם נקבל את התיזה של פרוש על הקשר בין רכישת העברית וכניסה לחיי הקהילה, אולי אין זה מקרי. השתתפותן של נשים בהליך הבחירות, כבוחרות וכנבחרות, היא דוגמא מובהקת לכניסתן אל החיים הציבוריים של הקהילה.

ההיסטוריה של הדרת נשים מתחומי העברית ושל מסלולי שיתופן בה חיונית להבנת תרומתן להחייאת הדיבור ולהערכה מחודשת של תרומה זו. על רקע ההדרה הנשית המתמשכת, הדיבור העברי הנשי המוקדם נטען במשמעות סימבולית שמחקר החייאת הדיבור טרם הכיר בה. את ההערכה המספרית

²² פרוש 2001, 218-223.

²³ בר-אדון 1990.

²⁴ מובא אצל בר-אדון 1990, 12.

²⁵ דרך בר אדון תש"ן, 17. מצוטט אצל ברלוביץ' תשמ"ה, סיפורי נשים: בנות העליה הראשונה, ישראל, 189-190.

²⁶ חמדה בן יהודה, 'קדמת העברית', השקפה, כו כסלו אתתחלד (1902). מצוטט אצל ברלוביץ' 2010, 83.

²⁷ יודילביץ' 1941, 521-523.

²⁸ יודילביץ' 1941, 521-523. כמה שנים מאוחר יותר קבוצת נשים זו נאבקה על זכות הבחירה גם במישור הלאומי (ספרן 2006).

הנמוכה של דוברות העברית בתקופת העלייה הראשונה יש לשקלל לנוכח המטען הסימבולי של דיבור עברי נשי.²⁹

3. הקמתה של קהילת דוברים בראשון-לציון בתקופת העלייה הראשונה

בחלק זה נראה שכבר בימי העלייה הראשונה התגבשה בראשון-לציון קהילת דוברים שהייתה חלק מרכזי מקהילת דוברי העברית בארץ ישראל באותה תקופה.³⁰ חברי הקהילה בראשון-לציון עשו מאמצים כבירים להחיות את העברית כלשון הדיבור היומיומית הן במרחב הציבורי הן במרחב הפרטי. בשנות העלייה הראשונה העברית לא הייתה רק לשונה הייצוגית של המושבה, אלא הלכה והתפתחה כלשון דיבור יומיומית גם בחלק מהבתים. המשפחות שדיברו עברית קיימו ביניהן קשרים המאפשרים להגדיר קבוצה זו כקהילת דוברים עברית, אף שהידיש הייתה דומיננטית במושבה, ואף בקבוצה זו. עם ייסודו של גן הילדים הפכה העברית לשפה של הילדים, ודור ראשון זה של דוברי עברית ילידית היה ממובילי המאבק למען החייאת הדיבור, שהגיע לשיאו במלחמת השפות.³¹

ככלל, מקימי ראשון-לציון לא היו קנאים לעברית, וחיו בשלום עם שפות שונות מסביב. הקנאים בקרב אנשי העלייה הראשונה, כמו דוד יודילוביץ' ונחמה פוחצ'בסקי, היו היוצאים מן הכלל, ואפילו בבתיהם של לוחמי העברית הגדולים נשמעו גם שפות לעז. להלן תתואר קהילת הדוברים באופן אינקלוסיבי, הכולל משפחות קנאיות ופחות קנאיות. החומרים שהתבססנו עליהם הם ראיונות מוקלטים שערך עזרי אובל עם הדור הראשון של דוברי העברית הילדיים במושבה, ילידי סוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים. הראיונות נערכו בראשית שנות השמונים של המאה העשרים, ונושא הראיונות היה החייאת הדיבור העברי בשנות ילדותם במרחבים הפרטיים והציבוריים: בין הילדים, בין הילדים והמבוגרים, העברית שבפי האימהות לעומת העברית שבפי האבות, בגן, בבית-הספר, בבית העם, במכולת וברחוב. בשל מגבלות הזיכרון ממרחק הזמן וההקפדה הנדרשת בהתבססות על זיכרונות, השתדלנו להצליב מידע עם מקורות אחרים ככל שניתן. התבססנו גם על מסמכים ארכיוניים מהמושבה ובהם מכתבים וספרי זיכרונות, ועל אתר האינטרנט "אלבום המשפחות" המתעד את אילנות היוחסין של המשפחות הוותיקות במושבה ומשרטט את רשת הקשרים ביניהן. ריבוי המקורות מאפשר לנו להצליב מידע ולמפות את הקשרים המשפחתיים והבין-משפחתיים, מיפוי שהוא חיוני להערכת קהילת הדיבור הבין-דורית בראשון-לציון.

²⁹ אחת ההשלכות של החלטתה של חנה מייזל שהחיים בחוות העלמות בכנרת יתנהלו בעברית בלבד הייתה הפעלת לחץ על הגברים בחוות כנרת לעבור לעברית, מהטעמים שמנתה איריס פרוש (שילה 2007 (ג)).

³⁰ על חידוש הדיבור העברי במושבות ראשון לציון, נס ציונה, מזכרת בתיה, גדרה ורחובות ראו גרפי תשע"ב.

³¹ אורנג 2013.

ראשית צמיחתה של קהילת דוברי העברית במושבה היא הצהרתם של הביל"ויים על שאיפתם להפוך את העברית באופן הדרגתי ללשון הדיבור השגורה.³² בין תושבי המושבה היו שתמכו בהחייאת הדיבור העברי והיו שהתנגדו לו.³³ קשה להעריך את היחס המספרי בין הקבוצות, ומובן שיחס זה השתנה שוב ושוב. לדעתנו, מספר דוברי העברית אינו הבסיס העיקרי להערכת תרומתה של קהילת הדוברים אלא התמדתה וטווח השפעתה. למרות ההתנגדות התמידו תומכי העברית בכוונתם להחיות את העברית כלשון דיבור, וראו בבית-הספר אמצעי חיוני להשגת המטרה.

3.1 בית-הספר העברי

בשנת תרמ"ז, כשלוש שנים לאחר שהונהגו בראשון-לציון לימודי חול ביידיש, הנהיג מרדכי לובמן את הוראת העברית בשיטת התרגום ליידיש ובהברה אשכנזית. שנה לאחר מכן הנהיג דוד יודילוביץ' במושבה את שיטת העברית בעברית,³⁴ והיה הראשון שלימד בעברית גם את שאר המקצועות.³⁵ מטרת לימוד העברית לא הייתה יצירת אינטליגנציה יהודית חדשה שתשלוט בעברית כשפת ידע והיסטוריה, בדומה ללימודי לטינית ויוונית באירופה באותה תקופה. המורים העבריים עשו מאמץ כביר, מכוון ומודע ללמד עברית בעברית, על אף התנגדות קשה, במטרה 'להחיות את לשון עברית העתיקה, ולעשותה לשפה מדוברת',³⁶ ולפיכך פעלו במרץ כדי להפוך את העברית ללשון הדיבור גם בבית וגם בפרהסיה.

ההיסטוריוגרפיה שהובילו אנשי העלייה השנייה זוקפת את החייאת הדיבור העברי לזכות פועלי העלייה השנייה, וטוענת שפועלים, ולא אנשי חינוך, הם שהוציאו את העברית לרחוב. בן גוריון למשל קבע: 'בלי כל רצון לקפח את העבודה הגדולה, שעשה המורה העברי בתיתו את הדיבור בפנינו – לא אגזים אם אומר, שאם היתה השפה העברית לשפה חיה, לא רק בפי הילדים ובכתלי בית-הספר אלא לשפת החיים בכל היקפם, שפת העבודה והרחוב, הרי זו זכותה של העלייה השנייה'.³⁷ גם ברל כצנלסון גרס כי 'הזכות להוציא את הלשון מבית-הספר וממשפחת המשכיל לשוק, לרחוב ולמשק נפלה בחלק העלייה השנייה'.³⁸ ואפילו משה סמילנסקי, איש העלייה הראשונה, הסכים כי 'העלייה הראשונה הביאה ניצחון לשפה העברית בבית-הספר ואילו השנייה הביאה לה ניצחון ברחוב'.³⁹ אנחנו נצטרף לגורסים שאנשי החינוך הם הראשונים שהצליחו להוציא את השפה מהכיתה. פועלי העלייה השנייה הצטרפו למאמץ הזה

³² יודילוביץ' 1941, 72.

³³ יודילוביץ' 1941, 198-199.

³⁴ אלבוים-דרור 1986 (כרך א), 156. בשנה זו לימד יודילוביץ' לצד לובמן. הרמתי 2000 (א), 22.

³⁵ הרמתי 2000 (א), 19.

³⁶ הרמתי 2000 (א), 29. וראו גם יודילוביץ' 1941, 197.

³⁷ ספר העלייה השנייה, תש"ז, 18-19; מצוטט אצל בר-אדון 1985, 64.

³⁸ מצוטט אצל בר-אדון 1985, 68.

³⁹ בספרו 'פרקים בתולדות היישוב', מצוטט אצל בר-אדון 1985, 66.

והמשיכו אותו, ובתיאור ההיסטורי לא החשיבו את חלקם של אנשי העלייה הראשונה,⁴⁰ בהדגישם את העדר הקנאות של אלה.

יודילוביץ' ראה את בתי הספר כמקום שממנו תצא העברית אל הרחוב: 'והיתה למדוברת בפיות בני ישראל ובנותיו, אשר המה יכלו להביאה אחר כך אל השוק, אל המסחר, אל בית העם ואל דרך החיים'.⁴¹ העדויות של ילדי התקופה ממחישות כי המורים פעלו באופן נחוש והדרגתי להוצאת העברית מגבולות חדרי הלימוד, ובשלב הראשון לחצר בית-הספר. פסיה ויגודסקי, ילידת 1890, סיפרה שבהיותה תלמידת כיתה א' ההפסקה נקראה רגרסיון. 'הרגרסיון היה הצימוק של בית-הספר' ודיברו בו בשפה מוזרה 'של ערבית וספניולית וכל מיני מלים'. מאוחר יותר, 'יצא איסור לדבר יידיש גם ברגרסיון. כבר קראו לזה הפסקה והיו מעמידים משגיחים בהפסקה, ילדים מהכיתה, שלא ידברו יידיש, אבל זה לא עזר להם. שפת המשחקים הייתה יידיש [...] המשגיח היה ילד שמונה על ידי המנהל. לרוב ילד קשה, תוקפני. הוא דרש בתוקף שנשמע לו'.⁴² מעט מאוחר יותר, בשנים הראשונות של המאה העשרים, גם בהפסקות דיברו הילדים ביניהם רק עברית. כך סיפרה, בין השאר, שולמית לנדאו פנחסוביץ', ילידת 1895.⁴³ בראשון-לציון, כמו במושבות האחרות, המורים העבריים לא הסתפקו רק בחינוך עברי לילדים, אלא עסקו גם בחינוך מבוגרים ובטיפוח התרבות העברית באמצעות שיעורי ערב, הצגות וערבי קריאה שאליהם הגיעו גם ממושבות שכנות.⁴⁴

תרומה מכרעת להחייאת הדיבור העברי תרם בית-הספר באמצעות הוראת עברית לבנות. נשים משכילות היו אמנם גם בתקופה מוקדמת יותר, אך אחד המאפיינים הבולטים שלהן היה אב או קרוב משפחה משכיל שעודד אותן להשכלה באופן מיוחד.⁴⁵ בית-הספר העברי אפשר לנשים רבות יותר להפוך לעבריות, והצמיח אימהות עבריות, כמו צפורה יודילוביץ' ולאה אברמוביץ', וגננות עבריות, ובראשן הגנת העברית הראשונה אסתר שפירא. כלומר, בית-הספר העברי הוא שלב ראשון בתוכנית אב מדורגת של החייאת הדיבור העברי, הוצאתו מהכיתה אל חצר בית-הספר, אל בית העם, אל הבית ואל הרחוב. חריש עמוק זה שנעשה בימי העלייה הראשונה הניב פרותיו במפנה המאה, בלי קשר לאנשי העלייה השנייה.⁴⁶

3.2 עברית במרחב הפרטי

⁴⁰ הרמתי 1979 ו-1981; ולק 1981, 409-410; גרפי תשע"ב, 40.

⁴¹ הרמתי 2000 (א), 29. וראו גם יודילוביץ' 1941, 197.

⁴² קלטת 67.

⁴³ קלטת 73א', וכך העידו גם אברמוביץ' (קלטת 73א ו-ב), ראם, (קלטת 71א') ולויטה (קלטת 80א'). ראו רשימת קלטות לראיונות בסוף המאמר.

⁴⁴ יודילוביץ' 1941, 198 ו-511-512; שלמון תשי"ב, 74-75; אלבוים דרור 1986 (כרך א), 159.

⁴⁵ כהן ופיינר 2006, 38.

⁴⁶ ראו גרפי תשע"ב.

עוד בטרם נולדו דוברי עברית ילידיים דיברו צעירי ראשון-לציון בעברית מחוץ לבית-הספר, לפחות בהזדמנויות מסוימות. יודילוביץ' מילא תפקיד מרכזי בכך, אולם הוא היה חלק ממעגל רחב יותר של גברים ונשים שפעלו במרץ להחייאת הדיבור. כבר ב-1889 סיפרה נחמה פוחצ'בסקי במכתב כי בני המושבה מדברים עברית וכי יודילוביץ' קורא תמיד: 'עברית, עברית! אם שומע הוא מדברים זשארגאן'. היא סיפרה על מקרה שבו צעירה דוברת עברית חלתה ופנתה אל פוחצ'בסקי מתוך חומה ברוסית. יודילוביץ' לא יכול היה לשאת זאת 'וקרא אליה בקול: עברית, עברית! כדרכו תמיד', לקול צחוקם של הנוכחים. היא סיפרה גם שכל נערי בית-הספר מוכרחים לדבר בפני יודילוביץ' עברית, ועל כך כתבה: 'גם הנערות הקטנות יודעות מעט שפת עבר ואנחנו הגדולים מוכרחים בבואו לדבר בלשון הקודש'.⁴⁷ מכתב זה מראה שהמאמץ להפוך את העברית ללשון דיבור מחוץ לבית-הספר החל בשלב מוקדם מאוד. עדות תומכת לכך עולה מדבריה של חמדה בן יהודה על ביקורה הראשון במושבה, בראשית שנות התשעים. על-פי עדותה לא היו דוברות העברית בראשון-לציון רבות אז: 'באתי בשיחה עם הגברים, אך עם הנשים לא יכולתי לדבר כי מחוץ לשתיים או שלוש מהן, לא ידעו לדבר עברית'.⁴⁸ אך בקרב הצעירות היו דוברות עברית: 'אחרי סעודת הערב נתמלא הבית הקטן בחורים ובחורות בגיל הנעורים וכולם דברו עברית'.⁴⁹ חמדה התפעלה במיוחד משתיים: 'לעולם לא אשכח שתי נערות בין המסובים, לאה ברניצקי היפה [...] ונחמה גיסין [...] נערה חכמה ובעלת מרץ. שתיהן הוצגו לפנינו כלוחמות להשלטת הדבור העברי במושבה'.⁵⁰ גם מסיפור זה ניתן ללמוד על קיומם של צעירים וצעירות שדיברו עברית מחוץ לבית-הספר, לפחות לפעמים, עוד טרם נולדו דוברי עברית ילידיים.

3.3 משפחות דוברות עברית

לקראת סוף שנות התשעים ניתן לדבר על משפחות דוברות עברית ועל דוברי עברית ילידיים. בתקופה זו מנתה אוכלוסיית ראשון-לציון קרוב לארבע מאות נפשות.⁵¹ היו משפחות שהקפידו בהן על דיבור עברי בלעדי או כמעט בלעדי, ואחרות שדיברו עברית ושפות נוספות. דב לובמן סיפר על 'הנסיונות הראשונים להכניס את הלשון העברית כשפה מדוברת לא רק בבית-הספר וברחוב אלא דוקא בחוג הבית והמשפחה', מנה את המשפחות 'שהצטיינו בעמידתן העקשנית על הגשמת הענין: יודילוביץ', פוחצ'בסקי, הירשפלד, מאירוביץ' ולובמן, וציין כי 'היו גם אחרים, שבבית נהגו לדבר עברית ואידיש בערבוביה'.⁵²

נסקור כאן עשר משפחות דוברות עברית של אנשי העלייה הראשונה. ככל הנראה ביתם של דוד וצפורה יודילוביץ' היה הראשון במושבה שהיה בית דובר עברית, ולפחות באופן עקרוני דיברו בו רק

⁴⁷ נחמה פוחצ'בסקי למ' פאדבה, 19.10.1889, דרויאנוב 1993, 244.

⁴⁸ בן יהודה 1990, 111.

⁴⁹ שם, 109.

⁵⁰ שם, 110.

⁵¹ בשנים תרנ"ה-תרנ"ז נמנו בראשון לציון 380 נפש ובשנים תרנ"ח-תר"ס 520 נפש (לנג תשס"ב, עמ' 94).

⁵² לובמן תשל"א, 44-45.

עברית.⁵³ יפת, הבכור מבין שמונת ילדיהם, נולד ב-1895. בית שני שבלט בדבקותו בדיבור העברי היה ביתם של נחמה ומיכל פוחצ'בסקי.⁵⁴ בתם אפרת סיפרה שהוריה החליטו לדבר עברית עוד ברוסיה, ושבאי ביתם שידעו עברית לא הורשו לדבר בבית אלא בעברית.⁵⁵ בזיכרונותיו מספר מיכל פוחצ'בסקי שלאחר שנפטרו שני בניהם הבכורים בינקותם נסעה נחמה לחו"ל עם בנם השלישי עשהאל, יליד 1893. היא חזרה לארץ ב-1897, והתמסרה בכל מאודה לעזור ללוחם היחידי מר אליעזר בן יהודה להחיות את השפה העברית שלנו ולעשותה לשפה מדוברת. בראשון-לציון מצאה רק שני תומכים: המורה דוד יודילוביץ', וביתנו'. עשהאל דיבר יידיש, ו'קשה היה כקריעת ים סוף לפעול עליו לעזוב ולשכוח את שפתו, שזה שפת כל הילדים בני גילו בראשון, ולדבר בשפה אשר כל מלה ומלה צריכים עוד לברוא וליצור בשבילו. כל המונחים שמשמשים כעת בדבור עוד טרם נולדו אז, וכל רגע העמיד אותנו הילד לפני קיר אטום שלא ידענו לתת לו פתרונים'. פוחצ'בסקי סיפר שגם מכריהם הטובים חרפו וגידפו אותם: 'מה אתם חפצים מהילד שלכם, באיזה רשות אתם מעכבים את התפתחותו באין לו שום שפה'.⁵⁶ אך כשנפתח גן הילדים היה עשהאל מאושר, כי לא היה צריך להחליף שפה בבואו הביתה כיתר הילדים. סיפור זה עוזר לסמן את ניצניה של העברית הילידית בסוף שנות התשעים, עם פתיחת גן הילדים הראשון.

ביתם של דב ורבקה לובמן וארבעת ילדיהם היה אף הוא בית דובר עברית,⁵⁷ וכן ביתם של לאה ומרדכי אברמוביץ' וחמשת ילדיהם. לאה אברמוביץ', או בשם נעוריה לאה ברניצקי, היא אחת הנערות הלוחמות על השפה העברית שחמדה בן יהודה התפעלה מהן בראשית שנות התשעים.⁵⁸ שלמה הבכור, יליד 1898, סיפר שהעברית הייתה שפת אמו וכי בביתו לא רק הילדים דיברו עברית בינם לבין עצמם אלא גם ההורים ביניהם, והילדים דיברו עברית גם עם סבא וסבתא.⁵⁹ ישנה עדות לכך שגם בבית משפחת לויין דיברו עברית. במכתב משנת 1897 סיפר יוסף ויתקין לאביו על ביקורו בבית המורה לויין שאשתו 'יודעת עברית ומדברת בה, וגם ילדיה, ובפרט ילד בן שלוש שנים מדבר אך עברית על כל אשר יוכל תינוק כזה לדבר'.⁶⁰

עד כאן מנינו משפחות שבהן גם האם דיברה עברית. במשפחות אחרות דיבר רק האב עברית עם ילדיו. ישנן עדויות שונות לכך שבית מאירוביץ' היה בית דובר עברית.⁶¹ מנשה מאירוביץ' נישא לשתי

⁵³ טרכטנברג, קלטת א'86; פריימן, קלטת א'68; בן זאב, קלטת ב'68. בלקינד, קלטת א'69. בן כהן, קלטת א'80, הלפרין, קלטת א'72, שוהם, קלטת 110.

⁵⁴ גם מבחינה היסטורית ישנן עדויות שונות לכך שזה היה הבית דובר העברית השני במושבה. ראו למשל סמילנסקי 1943, 242. בלקינד, קלטת א'69. לנדאו פנחסוביץ, קלטת א'73.

⁵⁵ בן כהן, קלטת א'80.

⁵⁶ פוחצ'בסקי 2013, 260. ביקורת זו מזכירה את הביקורת על אליעזר בן יהודה, ראו למשל לנג 2008, 170.

⁵⁷ בלקינד, קלטת א'87; בן זאב, קלטת ב'68; בן כהן, קלטת א'80.

⁵⁸ ראו סעיף 3.2.

⁵⁹ קלטת א'73 ו-ב.

⁶⁰ ויתקין 1961, 157. המורה הוא כנראה ישעיהו לויין (לפי תמונה מתרנ"ז בלובמן תשל"א, 46), ואשתו שולמית סימא לויין.

⁶¹ בן כהן, קלטת א'80; בן זאב, קלטת ב'68. לויטה, קלטת א'80.

נשים. הראשונה הייתה פאני, בתו של המייסד זאב אברמוביץ', ומשנפטרה נישא מנשה לאחותה מרים. למנשה ולפאני נולדו שלושה ילדים. הבן הבכור אברהם, בכור הבנים שנולדו במושבה, נולד ב-1884. עדות קדומה משנת תרמ"ח, מספרת על אומנת זקנה 'הדוברת עברית כאחת מאמותינו מימי הבית אשר הקיצה לתחיה'. אין וודאות לגבי זהות הבית שבו עבדה האומנת, אך בבית זה היו שני ילדים ששפת אמם היא עברית, והשערתו של החוקר יוסף לנג הייתה כי מדובר בבית מאירוביץ'.⁶² מרים מאירוביץ' ילדה למנשה תשעה ילדים נוספים. בר כוכבא הבכור נולד ב-1897. לא ברור אם פאני דיברה עברית, ומאיזה שלב דיברה מרים עברית. לפחות בתקופה מסוימת נראה שבבית מאירוביץ' דיברו עברית רק האב וילדיו.⁶³ גם במשפחות בלקינד ופיינברג דיברו רק האבות עם ילדיהם בעברית, אף כי האימהות, פנינה בלקינד ופאני פיינברג, ידעו עברית.⁶⁴ ככל הנראה היו לא מעט משפחות שבהן דיברו הילדים עברית עם אביהם ולא עם אמם,⁶⁵ ורבים לימדו את אמותיהם עברית.⁶⁶

בשמונה משפחות אלה נולד הבכור לפני 1904, ובשתי הבאות – מעט לאחר מכן. מבחינת הקהילה בראשון-לציון זהו תאריך שרירותי וחסר משמעות, ואנו מציינות אותו רק משום שבשנה זאת החלה העלייה השנייה. ישנן עדויות על כך שבתם של ברכה וצבי הירשפלד, שהיה למרכז תרבותי במושבה, היה בית דובר עברית.⁶⁷ לזוג נולדו שתי בנות ב-1906. חשוב לשים לב לכך שבתקופה זו משפחה דוברת עברית היא עדיין תופעה בולטת וראויה לציון. גם ביתם של זלמן לוי ושושנה רוזין היה בית דובר עברית. לזוג נולדו שלושה ילדים. הבת הבכורה עליזה ילידת 1909. מתניה רוזין, יליד 1920, סיפר בזיכרונותיו שבת הוריו היה אחד הראשונים 'שקבל על עצמו לדבר ולהשתמש אך ורק בעברית'.⁶⁸ הדגשת הבלעדיות של העברית מעידה על הפנמת האידיאולוגיה החד-לשונית שעל-פיה החייאת הדיבור מותנית בבלעדיות העברית, ועל כך נרחיב בהמשך.

בין המשפחות דוברות העברית התקיימו קשרי משפחה וחברות אמיצים. למשל שתי האחיות צפורה ופנינה לבית פריימן נישאו לדוד יודילוביץ' ולשמשון בלקינד, וגם בין משפחות בלקינד ופיינברג

---

⁶² לנג תשס"ב, 116.

⁶³ בן זאב, קלטת 68ב'.

⁶⁴ קלטת 69א'. פאני פיינברג, ילידת 1858, היא בתם של שפרה בלקינד, שידעה עברית עוד ברוסיה, ושל מאיר בלקינד, שהיה מורה עברי ב"חדר המתקן", לימד את בניו ובנותיו עברית ותנ"ך וחינכם ברוח חיבת ציון (אלבום המשפחות). אחיה של פאני, ישראל בלקינד, הקים את בית הספר העברי ביפו ב-1889 (אורנן 2013, עמ' 4-5). פנינה בלקינד, ילידת 1870, שנישאה בהמשך לאח נוסף של פאני ושל ישראל, שמשון בלקינד, עלתה לארץ בגיל 12, ב-1882, ולמדה בבית ספר חביב. היא הייתה דוברת של שפות אחדות והרבתה לקרוא (אלבום המשפחות).

⁶⁵ מאירה בלקינד וזמירה הלפרין סיפרו שעם אמותיהן דיברו יידיש ועם אבותיהן בעברית, ושכך היה במרבית הבתים קלטת 72 א'. וראו גם לנדאו פנחסוביץ, קלטת 73א'.

⁶⁶ למשל הלפרין ולנדאו-פנחסוביץ קלטות 72א' ו-73א'. גם היימן רוזין מספר שאמו למדה עברית מילדיה (קלטת 71). נחמה בלקינד העידה אף היא שאביה דיבר עם ילדיו עברית ואמה למדה עברית מאוחר יותר (קלטת 87א').

⁶⁷ בן זאב, קלטת 68ב'. רות לויטה, קלטת 80א'.

⁶⁸ רוזין תש"ס, 27, וראו גם טרכטנברג, קלטת 86ב'.

התקיימו קשרים דומים.⁶⁹ קשרים חבריים התקיימו למשל בין משפחות יודילוביץ', לובמן, פוחצ'בסקי ומאירוביץ'.⁷⁰ גם בדור ילידי הארץ הראשון היו בין הילדים קשרי חברות קרובים ומשמעותיים שהובילו לעיתים לנישואין, כמו אלה שבין בר כוכבא מאירוביץ' ורחל לויין או זרובבל חביב ושלומית לויין, אחותה של רחל.⁷¹

4. תרומתן של הנשים ליצירת קהילת הדוברים

כאמור, לאורך ההיסטוריה הייתה העברית נכס בלעדי של הגברים היהודים, והנשים הודרו ממנה. על רקע זה ראויה לציון עדותו של פרימן, ממייסדי ראשון-לציון, משנת תרע"ג: 'יש עתה הרבה נשים המדברות וכותבות עברית והן תפארת למושבתנו וליהדות בכלל'.⁷² יוסף לנג, שחקר את תחיית הלשון בראשון-לציון, כתב כי 'בדיווחים שונים נמסר שבראשית שנות התשעים רק חמש נשים דברו עברית במושבה'.⁷³ חמש נשים הוא מספר מכובד בראשית שנות התשעים בהתחשב בהדרה ההיסטורית, אך נראה כי בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים היו במושבה יותר מחמש נשים ונערות שדיברו עברית. נשים אלה נשארו אלמוניות וחסרות קול בהיסטוריוגרפיה הרשמית ועל מנת לחשוף את זהותן יש להתאמץ ולנבור במעמקי הארכיונים. בחלק זה נתמקד בכמה קבוצות נשים שמילאו תפקיד בהחיאת הלשון בראשון-לציון, הן במרחב הפרטי הן במרחב הציבורי: (א) אימהות, שהנהיגו דיבור עברי בביתן, כשפה יחידה או כחלק מבית דו-לשוני או רב-לשוני; (ב) גננות; (ג) פעילות שפה בוגרות, וצעירות שפעלו במסגרת אגודות הנוער "הצעיר העברי" ו"פרחי ציון". נטען כי פעילותן של האימהות ושל הגננות העבריות היא שהביאה ליצירת דור הילדים העברי הראשון, שהנהיג בצד נערי העלייה השנייה את מלחמת השפות המהווה ציון דרך משמעותי בהחיאת הדיבור העברי.⁷⁴

4.1 פעילות בוגרות

שלוש נשים בלטו בפעילותן הציבורית למען החייאת העברית כבר בתחילת שנות התשעים של המאה התשע עשרה. הראשונה היא הסופרת, האיכרה והסופרג'יסטית נחמה פוחצ'בסקי.⁷⁵ כשעלתה לארץ ב-1889 קיבל אותה בן יהודה בברכה בעיתון הצבי: 'בראשון-לציון נוספה אשה אחת יודעת היטב שפת עברית [...] נקוה כי היא תהיה אחת מהעובדות בתחית הלשון בארצנו'.⁷⁶ יחד עם צפורה יודילוביץ'

⁶⁹ ראו הערה 64.

⁷⁰ ועדות לכך משמשים מכתבים שונים שהוחלפו בין בני משפחות אלה.

⁷¹ וראו גם מלמן תשנ"ז 266.

⁷² א.מ. פרימן, האור, 36, יט' אב תתכ"ד; המאמר מצוי גם פרימן תרע"ג, 237-241. מצוטט אצל גרפי תשע"ב, 30.

⁷³ לנג תשס"ב, 98.

⁷⁴ ראו דיון בסעיף 4.11.

⁷⁵ כשופטת הגנה פוחצ'בסקי לעיתים קרובות על זכויות האישה (ברלוביץ' 2011 (א)). על נחמה פוחצ'בסקי ראו גם גוברין 1989, כהן 2013.

⁷⁶ ברוכים הבאים, הצבי 25.11.1889, כ"ח בחשוון תר"ן, עמ' 1.

ורבקה לובמן הקימה נחמה את אגודת הנשים הראשונה במושבה, שעליה סיפרה: 'האגודה הראשונה, שיסדו הנשים בראשון-לציון, נשאה עליה את השם 'דבורה', לזכר דבורה בן-יהודה, האם העבריה הראשונה, אשר סללה לאמהות את הדרך להחייאת השפה בפי ילדיהם'.⁷⁷ פוחצ'בסקי הדגישה את הפעולה הלאומית-תרבותית של הנשים במרחב הציבורי ואת מקומה המרכזי של דבורה בן יהודה כאם העבריה הראשונה, וכמי שסללה את דרכן של האימהות העבריות להחייאת השפה בפי ילדיהן. פעילות האגודה כללה מפגשים ביתיים שבהם דוברות העברית היו הולכות אל אחת האיכרות במושבה כדי ללמדה או שהיו מזמנות לפגישה משותפת כמה איכרות-תלמידות.⁷⁸

במטרה להקים מצבה על קברה של דבורה בן-יהודה התאגדו פוחצ'בסקי, יודילוביץ' ולובמן עם נשים נוספות מן המושבה, הפיצו קול קורא 'לאומותינו העבריות בכל מקום שהן', וקראו להן להשתתף בעבודת הקודש ו'להקים ציון על קבר דבורה'. בשל היענות נמוכה הוצבה המצבה רק במלאת שנתיים לפטירתה של דבורה.⁷⁹ יודילוביץ' פרסמה בעיתון הצבי קריאה נוספת לתרומות בשביל 'המטרה הנעלה הזאת להקים ציון להאם הגדולה הזאת בנשי ישראל בזמננו, שסללה לפנינו את הדרך לחנך ילדים יונקי רוח לשוננו יחד עם חלב אמם'.⁸⁰ מעשה זה של נשות המושבה מעיד על התפישה שלהן את דבורה כאם הראשונה, גם שלהן, ובאופן כללי על תפישה מודעת של פעילות נשית למען העברית כמובחנת מפעילות גברית.

על-פי עדותה של חמדה בן יהודה בראשית שנות התשעים, לא היו דוברות העברית בראשון-לציון רבות אך בקרב הצעירות היו דוברות עברית מרשימות.⁸¹ במקום אחר ציינה חמדה שנשות המושבה היו הראשונות לדבר עברית הן במרחב הפרטי הן במרחב הציבורי ומשום כך זכו לחיבתו של אליעזר בן יהודה: 'ועל כל תושביה התחבבה עליו האשה של ראשון-לציון, כי היא אשר ראשונה נענתה לדרישתו של הדבור העברי בבית ובחוץ, הרבה שנים קדם למושבות אחרות. והיתה האשה העבריה הזאת מקפידה יתר בחצוניותה וערה לכל הגה לאומי, והיו ביניהן גם תלמידי-חכמים'.⁸²

4.2 אימהות בבתים דוברי עברית

במחצית השנייה של שנות התשעים היו משפחות אחדות שהקפידו במיוחד על דיבור עברי. הנשים הבוגרות שניהלו בית עברי היו מטבע הדברים גם פעילות לשון. הפעילות החלוצית של האימהות העבריות הייתה מוגבלת בחלק מהמקרים למרחב הביתי ולפעמים חצתה את מפתן הבית. בשני המקרים

⁷⁷ האשה בבנין ראשון לציון – מסמך שרשמה פוחצ'בסקי ב-1932 לרגל חג היובל של המושבה, אמר"ל 20/5 (20).

⁷⁸ ברלוביץ' 2011 (ב), 377.

⁷⁹ לנג 2008 (כרך א) 201-202.

⁸⁰ "הצבי", כ"ז אלול תתכ"ה (תרנ"ג), 8.9.1893.

⁸¹ ראו סעיף 3.2.

⁸² בן-יהודה, 1941, 237.

היו לפעילות האימהות השלכות על המרחב הציבורי שבאו לידי ביטוי בראש ובראשונה בהעמדת דור הילידים העברי הראשון.

כפי שנוכחנו כבר, נחמה פוחצ'בסקי היא שהובילה את הדיבור העברי בביתה. נשים אחרות נעתרו לבקשת בני זוגן. לפי אנציקלופדיית תדהר, צפורה יודילוביץ' למשל הנהיגה בביתה את הדיבור העברי לדרישתו של בעלה.⁸³ חשוב להדגיש כי צפורה עצמה הייתה אישה אידיאליסטית,⁸⁴ והייתה חלק מהגרעין הראשון של פעילות נשים לקידום העברית. רבקה לובמן, שותפתן של נחמה ושל צפורה להתארגנויות הנשים לקידום העברית, לקחה על עצמה אף היא לדבר עברית עם ילדיה.⁸⁵

כיצד ידעו נשים אלה עברית? השכלה עברית לנשים איננה מובנת מאליה בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה. לימודי העברית לנערות התחילו בראשון-לציון רק בשנת 1888.⁸⁶ פוחצ'בסקי למדה עברית טרם עלייתה לארץ,⁸⁷ לובמן למדה עברית מיהודה גור-גרזובסקי בשיעורים פרטיים,⁸⁸ וצפורה למדה בבית-הספר העברי במושבה, והייתה תלמידתו של דוד יודילוביץ', אתו גם התחתנה.⁸⁹ אימהות עבריות נוספות שלמדו בצעירותן בבית-הספר העממי במושבה היו לאה ברניצקי אברמוביץ' ושושנה רוזין. גם רוזין נישאה בהמשך למורה שלה. אימהות אלה היו יוצאות הדופן ולימדו את ילדיהן עברית.⁹⁰ אולם היו כאמור אימהות רבות שלמדו עברית מילדיהן, עובדה המעידה על נכונות ורצון מצדן לעשות זאת. הילדים שהביאו את הדיבור העברי הביתה היו חניכי גן הילדים העברי.

4.3 גן הילדים העברי

כחלק מהמאמץ להחיות את העברית כלשון דיבור יזם יודילוביץ' את פתיחתו של גן הילדים העברי הראשון בעולם, ויזמתו התממשה ב-1898. גן הילדים נחשב להישג גדול של העלייה הראשונה אף בעיני מי שממעיט בתרומתה להחייאת הלשון. כך כותב למשל בר-אדון: 'אשר לתרומת גני הילדים לתחייה העברית – פשוט קשה להפריז בחשיבותה [...] זהו אולי ההישג החשוב ביותר, בחינת גולת הכותרת, של כל תקופת העלייה הראשונה'. בר-אדון מציין אמנם שהגן העברי הראשון נפתח ב-1898, אך קובע כי עיקר התפשטותה הייתה מ-1903 ואילך.⁹¹ לאור זאת חשוב להדגיש שגן הילדים בראשון-לציון, שבראשו עמדו רק נשים, ואשר הוקם באופן מובהק בתקופת העלייה הראשונה, היה גורם מכריע בהחייאת הדיבור במושבה ומחוצה לה ובעיקר בהוצאת השפה לרחוב. בהמשך נראה כי הילדים שלמדו במחזורים

⁸³ תדהר, 1948.

⁸⁴ כפי שמעידה עליה ויגודסקי, קלטת 67.

⁸⁵ ראו עדותו של דב לובמן, הערה 52. בנם של רבקה ודב, זרובבל חביב, יליד 1894, העיד בריאיון כי המשפחות החלו לדבר עברית זמן קצר לאחר שנולד (קלטת 69).

⁸⁶ הצבי 1.6.1988.

⁸⁷ גוברין 1989, 119.

⁸⁸ כך סיפר עזרי על-פי זרובבל חביב, בנה של רבקה לובמן, קלטת 71.

⁸⁹ אלבום המשפחות.

⁹⁰ בנה הבכור של לאה, שלמה אברמוביץ' שהוזכר למעלה, נולד ב-1898. בתה הבכורה של שושנה רוזין נולדה ב-1909.

⁹¹ בר-אדון 1990, 15.

הראשונים של גן הילדים היו דוברי עברית מובהקים, בשונה ממי שנולדו כמה שנים לפנייהם ולמדו עברית רק בבית-הספר. הם גם אלה שעמדו בנעוריהם בחוד החנית של הלחימה על העברית.

תרומת הגננות להחייאת הדיבור העברי הייתה מכרעת. הן עשו זאת באמצעות הקניית הדיבור העברי לילדים, ובאמצעותם באופן עקיף גם להורים ובעיקר לאימהות, וחלק מהגננות אף לימדו עברית את האימהות באופן ישיר.⁹² בתמונה מפורסמת משנת 1898 מצולמים שלושים חניכים בגן הילדים.⁹³ שלושים דוברי עברית צעירים הם תוספת משמעותית בקהילה המונה כחמש מאות נפש בעת ההיא. גם בבית-הספר היו כמובן גם מורות ולא רק מורים,⁹⁴ אבל במקרה של הגן מדובר בתרומה מובהקת של נשים. הגננת העברית הראשונה הייתה אסתר שפירא, בת המושבה. שפירא השתלמה בעבודת הגננות במשך שלושה חודשים בגן הילדים בבית הספר אווילינה דה רוטשילד בירושלים, שהוקם שנתיים קודם לכן והיה בתחילה גן דובר אנגלית.⁹⁵ הגננות שבאו אחרי אסתר שפירא היו ברובן ילידות הארץ,⁹⁶ והיו גם גננות שעלו לארץ ישראל בגיל צעיר.⁹⁷

בגן היו ילדים שדיברו עברית בבית וידעו עברית בבואם לגן, אבל מרבית הילדים למדו עברית בגן. 'השפה בגן הייתה על טהרת השפה העברית', מעידה מאירה בלקינד, ילידת 1900.⁹⁸ בלקינד עצמה ידעה עברית בבואה לגן, כיוון שדיברה עברית עם אביה, אולם 'הילדים האחרים מעוטם ידעו עברית'.⁹⁹ היימן רוזין, יליד 1894, מספר שעם הוריו דיבר יידיש ואילו עברית למד בגן.¹⁰⁰ גם שנים אחדות מאוחר יותר מרבית הילדים למדו עברית בגן ולא בבית. 'כל פעילותנו בגן-הילדים נעשתה בעברית: ההדבקות, הציורים, ההתעמלות, הריקודים, השירה – הכל על טהרת העברית... היה זה חידוש חשוב באותם הימים. שכן, תושבי ראשון-לציון דיברו בבתיהם בשפות שונות, איש איש בשפת ארץ מוצאו... אולם העברית הפכה לשפת הדיבור הטבעית והיום-יומית, המשותפת לכל בני הדור הצעיר בראשון-לציון, בזכות לימודם בגן-הילדים'.¹⁰¹

⁹² הלפרין ובן זאב סיפרו על גננות שלימדו את אמותיהם. נחמה קלס את אמה של הלפרין (קלטת א72), וקוצ'רסקי או קרצ'בסקי את אמו של בן זאב (קלטת ב68),

⁹³ ראו למשל לנג תשס"ב, 101.

⁹⁴ שפרה גיסין ניהלה את ביה"ס לבנות בין השנים 1895-1899 והחליפה אותה רוחמה רייכלון ליפשיץ. בין המורות היו נחמה גיסין, אסתר וינדמן (קרצ'בסקי) ואידה יהודית קרניאל.

⁹⁵ אלבוים-דרור 1986 (כרך א), 159; הרמתי 2000 (ב); שחורי רובין תשס"ב, 129-141. על בית הספר אווילינה דה רוטשילד ויחסו לשפה העברית בשנים אלה ראו שילה 2001, עמ' 185-189.

⁹⁶ כמו שפרה קומרוב מילוסלבסקי, רבקה הורוויץ ורחל מרחוביץ' הימן. חלקן נולדו במושבה, למשל לאה ארבל, אסתר וינדמן קרצ'בסקי ורחל לויין מאירוביץ', ואחרות הגיעו בגיל צעיר, כמו שולמית פנחסוביץ' ודינה שמעוני פפרמייסטר.
⁹⁷ כמו קוצ'רסקי ונחמה קלס.

⁹⁸ קלטת א69. עדויות נוספות: אברמוביץ', קלטת 73; ציגלרויט, קלטת א72; לויטה, קלטת א80.

⁹⁹ קלטת א69.

¹⁰⁰ קלטת 71. רות לויטה, ילידת 1903, מספרת שגם בתקופתה היו הרבה ילדים שדיברו רק יידיש עם ההורים ובכל זאת הילדים דיברו עברית כמוה, ונותנת כדוגמה את רבקה הלל הירשפלד (ילידת 1908). (קלטת א 80).

¹⁰¹ סגל-ז'מסון ונאור תשמ"ד, 21. גם אברמוביץ', יליד 1898, העיד: "...בגיל 4 נכנסנו לגן. [...] ובגן הכול היה בעברית (קלטת 73).

גן הילדים הראשון הפך למקום השתלמות לגגנות עבריות. 'היה זה בית המדרש לגגנות הראשון בארץ-ישראל'.¹⁰² שלוש נערות השתלמו כגגנות אצל אסתר שפירא: יהודית אייזנברג (לימים הררי) מרחובות, לאה מזי"א מעקרון ואלישבע גיסין מפתח תקווה.¹⁰³ הגגנת רחל נימן-נאמן סיפרה שהעברית של שפירא הייתה 'מדויקת וצחה', ועל תרומתה המכרעת כתבה: 'נהיה ישרים וכנים ונגיד את האמת, שאילו לא הייתה קמה אסתר שפירא מראשון-לציון ופותחת את הגן העברי הראשון בארץ ובעולם, הרי אנו וכל אלפי הגגנות והפקחות והגלויים אליהן, לא היינו זוכות לחנך דורות בשפה העברית'.¹⁰⁴ את חלקו המהותי של הגן ביצירת הדור הראשון של דוברי העברית נדגים להלן.

4.4 "בינינו הילדים לא ידענו שפה אחרת": ילדי הגן לעומת ילדי בית-הספר

מאמצייהם של בני ובנות העלייה הראשונה להחיות את העברית כלשון הדיבור היומיומית החלו להראות פירות במפנה המאה, בקרב ילדי הגן. ילדים אלה, ילדי 1893 ואילך, הם הדוברים הילדיים הראשונים של העברית, ולהם היה תפקיד מרכזי בעיצוב אופי הדיבור והמבטא העברי החדש, והם גם אלה אשר לימים נאבקו על הבטחת המשך קיומה כשפת חייהם הבוגרים.

החינוך העברי בבית-הספר ידע עליות ומורדות, והיו לו מתנגדים רבים.¹⁰⁵ שנים קשות במיוחד היו השנים הראשונות של המאה העשרים בעקבות ההצעה להעתיק את הבית היהודי הלאומי לאוגנדה.¹⁰⁶ מיכל פוחצ'בסקי סיפר כי אחרי משבר אוגנדה החל הדיבור העברי לצבור תאוצה: 'אחרי מפלת אוגנדה הרימו ראש קומץ השמנדריקים,¹⁰⁷ בצרו את עמדתם, וכבשו עמדה אחרי עמדה. בתים רבים התחילו לדבר עברית, ומורים אידיאולוגים כיוסף ויתקין ודכותהו באו לחזק את מערכותינו...! לעומת המשברים בבית-הספר, לא ידוע על תהפוכות דומות בגן הילדים, אולי משום שנחשב פחות יוקרתי מבית-הספר.

ילדי הגן דיברו ביניהם עברית מרגע שנוסד הגן, ורמת העברית שלהם עלתה על זו של אלה שרכשו את השפה רק בבית-הספר. אברהם שמואל הירשברג שביקר בגן בראשון-לציון בשנת תר"ס (1900 בקירוב) סיפר: 'בקרתי את בית-הספר. בחנתי את התלמידים ומצאתי את מעמד ידיעותיהם רע. לעומת זאת שבעתי רצון מאד מגן-הילדים. שמעתי בו ילדים וילדות בני ארבע וחמש משיבים בעברית על

¹⁰² ג' ברגסון, הפעמון מצלצל והפסקה אין, תל-אביב 1980, עמ' 26. מצוטט אצל שחורי-רובין תשס"ב, 136.

¹⁰³ שחורי-רובין תשס"ב, 120 ו-136.

¹⁰⁴ נאמן, יומנה של גגנת, עמ' 41. מצוטט אצל שחורי רובין תשס"ב, 139.

¹⁰⁵ אלבוים-דרור 1986, 163-167.

¹⁰⁶ יודילוביץ' 1941, 211; אלבוים-דרור 1986 (כרך א), 161-157; ספוזניק 2008, עמ' 41-63. על יחסו האוהד של

אליעזר בן-יהודה להצעה להעביר את הבית הלאומי היהודי לאוגנדה ראו לנג 2008, 459.

¹⁰⁷ בספר רשום שלומניקים, ומוסבר שבכתב היד המקורי רשום שמנדריקים, אך מההמשך העורכים הסיקו שזו פליטת קולמוס

(פוחצ'בסקי 2013, 271). לדעתנו לא הייתה זו טעות בכתב היד: שמנדריקים היה כינוי גנאי לדוברי העברית הקנאים. במכתב

ליודילוביץ' כתבה חמדה בן יהודה: 'האם שכח דוד יודילוביץ' כי לאותם הקנאים לעברית במושבה ראשון לציון קראו בשם

שמנדריק...! גרפי תשע"ב, 26: אצ"מ A192/8/74-75. פוחצ'בסקי השתמש בכינוי בציניות.

השאלות אשר הצעתי לפניהם, וגם שמעתי אותם מנעימים לפני שירי ילדים אחדים. ביחוד התענגתי מאד להתבונן אל תנועות גופיהם המכוונות לשיחותיהם ולתוכן שיריהם.¹⁰⁸ בית-הספר לימד וטיפח את העברית הגבוהה ואת לימוד הדקדוק, ואילו הגן תרם באופן ישיר לדיבור העברי. הילדים והילדות דיברו עברית לא רק בגן אלא גם במצבים בלתי פורמליים עם אחיהם ועם חבריהם וחברותיהם מהמושבה ומחוצה לה. ניתן להבחין באופן די ברור בין ילדים שהיו צעירים מספיק כדי ללכת לגן ולכן לדבר עברית, לעומת אחיהם הבוגרים יותר, שלא הלכו לגן.

מיכל פוחצ'בסקי מספר שבניגוד לבנו עשהאל, יליד 1893, בתו אפרת, ילידת 1898, לא שמעה אף צלצול שפה אחרת זולת עברית. 'בזמנה כבר דברו כל ילדי בית-הספר אך ורק עברית, אפילו ברחוב'.¹⁰⁹ מהראיונות עם ילידי סוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים עולה כי בניגוד לילידי ראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה, שלא דיברו ביניהם עברית,¹¹⁰ הילדים שנולדו בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים דיברו אלה עם אלה רק בעברית,¹¹¹ בין אם באו עם ידיעת עברית מהבית ובין אם לאו. צילה שהם, ילידת 1894, סיפרה שדיברה עברית עם אחיה אבשלום ושושנה וכן עם חברים ממשפחות דוברות עברית אחרות – הבנים לבית יודילוביץ' וזרובבל חביב (לובמן).¹¹² בעוד שצילה וזרובבל ידעו עברית מהבית, היימן רוזין, שנולד כמוהם ב-1894 דיבר עם הוריו יידיש, ועברית למד בגן. גם הוא העיד 'השפה שלי עם החברים הייתה תמיד עברית'.¹¹³ הילדים העבריים קיימו קשרים גם מחוץ למושבה, עם ילדי משפחת בן יהודה ומשפחות אחרות.¹¹⁴ מיכל פוחצ'בסקי העיד כי 'השפה כל כך התחבבה על הילדים עד שרובם, בבואם הביתה, לא חפצו להכנע להוריהם ולענות להם בשפתם הבלולה'.¹¹⁵ הניכוי הגן היו כאמור לדוברי עברית ילידיים או כמו-ילידיים, שלא כמו הנערים הגדולים יותר שלמדו עברית רק בבית-הספר. הבדל זה בא לידי ביטוי בהתארגנויות הנוער שקמו במושבה 'הצעיר העברי' ו'פרחי ציון'.

4.5 'הצעיר העברי'

¹⁰⁸ הירשברג, אברהם שמואל (תשל"ז). בארץ המזרח. צילום מהדורת וילנה תר"ע, ירושלים, יד בן-צבי, 187-186. מובא

אצל שביט 2010, 28.

¹⁰⁹ פוחצ'בסקי 2013, 262.

¹¹⁰ כך מעידה פסיה ויגודסקי, ילידת 1890, קלטת 67. למרבה הצער אין כמעט עדויות נוספות של ילידי ראשית שנות התשעים.

¹¹¹ כך עולה מעדויות של ילידי 1898: בלקינד, קלטת א'87 ואברמוביץ' קלטת 73. כך עולה גם מעדויותיהם של ילידי 1900: נחמה סגל לבית בלקינד, קלטת א'87; טרכטנברג קלטת א'86; בן זאב קלטת א'68; מאירה בלקינד קלטת א'69. וראו גם עדותה של ראם, ילידת 1902, קלטת א'71: "עם האחים והאחיות דיברתי עברית. שפת הילדים הייתה עברית אפילו בבית... (על החברות): דיברנו אך ורק עברית החל מכיתה א' וגם בגן".

¹¹² קלטת 110. ראו גם לנדאו פנחסוביץ', קלטת א'73.

¹¹³ קלטת 71.

¹¹⁴ קלטות 79 ו-110. ראו גם אבן-זהר 2001, עמ' 4 ואילך.

¹¹⁵ פוחצ'בסקי 2013, 263-262.

הנערים שרכשו את העברית רק בבית-הספר זכו לחיזוק לחינוכם העברי כאשר בעיצומו של משבר אוגנדה הגיע לראשון-לציון ב-1904 יהודה לייב מטמן-כהן. כמו לובמן ויודילוביץ' מטמן-כהן לא הסתפק בדיבור עברי בתוך בית-הספר. היו שהתנגדו למטמן-כהן ולקנאותו ביחס לעברית, אולם הוא זכה לפי עדותו גם לשיתוף פעולה וליחס ידידותי מצד לוחמי העברית מן העלייה הראשונה 'משפחות יודילוביץ', לובמן, מאירוביץ', פוחצ'בסקי וחבריהם'.¹¹⁶ מטמן-כהן ורעייתו פניה דאגו לחינוך העברי של הצעירים שסיימו את לימודיהם, ולימדו אותם בעברית תנ"ך, דברי הימים, מתמטיקה, טבע וכו'. מטמן-כהן נעזר בתלמידים בהוצאת העברית מחוץ לבית-הספר והדריך אותם במלחמה על העברית: 'על ידי התלמידים צריכים היינו להשפיע על הבית ועל הרחוב. [...] הוכרחנו לא רק להחיות את השפה בפי התלמידים כי אם גם ללמדם, כיצד להלחם בעד תחית השפה בכל מקום, גם בביתם וגם ברחוב...'.¹¹⁷ עם קבוצה זו נוסדה ב-1904 אגודה בשם '**הצעיר העברי**' שתפקידה היה 'להחדש הפצת הדבור העברי בין הנוער, לסדר קריאות, הרצאות ונשפים, שיכניסו שוב התעוררות בין הנוער המקומי'.¹¹⁸

מטמן-כהן מזכיר בשמו רק חבר אחד באגודת 'הצעיר העברי' – נעמן בלקינד.¹¹⁹ אולם באגודה זו היו חברות לפחות שתי נערות. מאירה בלקינד, אחותו של נעמן, כתבה בזיכרונותיה על שתי חברות באגודה – אחותה ימימה בלקינד ועדינה גינצבורג, אשתו לעתיד של נעמן.¹²⁰ שתי הנערות האלה הן דוגמה לפעילות צעירות למען החייאת העברית בשלב המוקדם, ואליהן נוספו פעילות צעירות רבות בוגרות גן הילדים.¹²¹

4.6 'פרחי ציון'

אף שבאגודת 'פרחי ציון' היו פעילות כעשרים נערות, בהיסטוריוגרפיה הרשמית של ראשון-לציון צוינו כפעילים רק שני נערים, בר-כוכב מאירוביץ' ויפת יודילוביץ'.¹²² הפעילות היו ילידות 1894-1899,

¹¹⁶ מטמן כהן 1941, 211.

¹¹⁷ מטמן-כהן 1941, 212.

¹¹⁸ מטמן-כהן 1941, 211, אלבום המשפחות על נעמן בלקינד. על פעילות האגודה דווח בעיתון "השקפה", 9.12.1904, 10.1.1905, עמ' 2; 10.2.1905, עמ' 5. 'הצעיר העברי' לא היה ארגון הנוער הראשון בראשון-לציון. עוד קודם לכן הוקם במושבה מסדר נערים בשם 'נושאי דגל ציון', ביוזמתו של אבשלום פיינברג. אלבוים-דרור 1986 (כרך ב), 315.

¹¹⁹ מטמן-כהן 1941, 211.

¹²⁰ בלקינד 1980, 53.

¹²¹ עדינה גינצבורג נולדה ברוסיה ב-1890 והגיעה לראשון כתינוקת ב-1891. כנערה כתבה בעיתון 'עולם קטן' ויעצה לילדי הגולה לקחת דוגמה מילדי ראשון-לציון ולדבר עברית לא רק בבית הספר, כי אם בכל מקום, כמונו". (גרפי תשע"ב, 39). ימימה בלקינד, שנולדה בגדרה ב-1891, גדלה והתחנכה בראשון. גם בבגרותה הייתה פעילה למען העברית. לפני מלחמת העולם הראשונה הגיעה למצרים לביקור ומשפרצה המלחמה, נאלצה להישאר שם. באלכסנדריה השתתפה בייסוד בית ספר עברי לילדי המגורשים מארץ ישראל וכיהנה בו כמורה וכמדריכת נוער. בבגרותה המשיכה בפעילותה הציבורית. (תדהר, 3503; אלבום המשפחות)

¹²² פריימן תרע"ג, כרך שני 100. הבנות הבאות חתומות על הזמנה לאספה באלול תרע"ג: בן זאב גרטלה (שסיפרה על 'פרחי ציון' בזיכרונותיה: גרטלה 1973), ברד אסתר, גורדון רחל, זינגר חיה, כהן שרה, לובמן מרים, לויין רחל, צלליכין אסתר,

כלומר בוגרות המחזוריים הראשונים של גן הילדים העברי.¹²³ האגודה הוקמה ב-1908,¹²⁴ ביזמתו של המורה רוזין, יליד חברון, לצורך קליטת ילדים מניצולי פוגרום קישינוב, בין השאר באמצעות לימוד עברית.¹²⁵ בין מטרת האגודה הייתה המלחמה בשפות הגלות באמצעות הימנעות מדיבור בז'רגון עם 'כל אדם השומע עברית (מעט או הרבה)', ובאמצעות לימוד 'השפה העברית לכל מי שחפץ לדעתה אם אך לדבר בה או גם לכתב ולקרא בה חנם, אין כסף'. חברי האגודה אף התכוונו להוציא לאור עתון עברי לילדים.¹²⁶ חברי האגודה היו מעוניינים להקים סניפים באחת המושבות או בבית ספר עירוני, אך קבעו כי מרכז האגודה יישאר בראשון-לציון.¹²⁷

החברים הצטלמו בשנת 1908 ושלחו את תמונתם לאליעזר בן יהודה. בן יהודה התפעל מהתמונה ומההתאגדות והדגיש את מספר הבנות בתמונה – שמונה עשרה. על התמונה חתמו בשם האגודה שלושה ילדים: בר כוכבא, יפת ומרים,¹²⁸ ששלושתם היו לא רק בוגרי הגן העברי, אלא בני משפחות דוברות עברית.

רפורט יהודית, פרשקובסקי שושנה, בן הריאל שלומית, שרה, סימנובסקי זמירה. הזמנה, ב' באלול תרע"ג, אמר"ל ע2 – 1/1 (5). בגוף הזמנה מפצירים חברי הועד הזמני של האגדה בחבריהם לבוא לאספה, וזלמן לויין רוזין מוסיף הערה שבה גם הוא מבקש לא להתרשל ולבוא לאספה. היימן רוזין, שהיה חבר ב'פרחי ציון' מזכיר בריאיון גם את חוה טופורובסקי וצפורה הורביץ (קלטת 71). חברות נוספות: לאה גרינבלט, חנה רוזין, שרה כלחויינביץ, זיגור הנה, רחל ארבר. (אצ"מ 43-192A) אלבום המשפחות.¹²³

¹²⁴ בגלויה מ-13.13.08 סיפרה גרטלה לאביה על ייסוד אגודת פרחי ציון. אמר"ל ע2 – 1/1 (5).

¹²⁵ הורביץ 1973, 24.

¹²⁶ פריימן תרע"ג, כרך שני, 100.

¹²⁷ לנג תשס"ב, 123, אלבום המשפחות על יפת יודילוביץ'. לשתי ההתאגדויות הייתה השפעה גם מחוץ לגבולות המושבה: לפי הדגם של 'הצעיר העברי' נוסד בפתח תקווה סניף לאגודת הצעירים, אשר שימש לדבריו של לייב מטמן-כהן התחלה ליסוד 'הפועל הצעיר' (מטמן-כהן 1941, 213). לפי הדגם של 'פרחי ציון' הוקמה בנס ציונה אגודת 'בני יהודה' (ע2 – 1/1 (5) אר"ל).

¹²⁸ "פרחי ציון", הצבי 21.1.1909, עמ' 3.

לאחר הפסקה בפעילות חזרה אגודת 'פרחי ציון' לפעול ב-1913.¹²⁹ מרים לובמן (לימים קיפניס) הייתה מהפעילות המרכזיות באגודה בשני הגלגולים. במכתב לישבעם יודילוביץ' כתבה לובמן כי 'אגדתנו החלה להתפתח', וסיפרה על תהלוכה שערכו חברי האגודה עם דגלים ולפידים ומכל הצדדים מחאו להם כף וקראו: 'הנה אגדת 'פרחי ציון'. מרים כתבה גם על גיוס כספים שבאמצעותו קנו ספרים לעניים ועל כך ש'אחזות מהאגדה נותנות שעורים וגם אני בניהם'.¹³⁰ מרים כותבת 'אחזות' ולא אחדים, אולם פעילות הנערות לא התמצתה במתן שיעורים או בפעילות אחרת מאחורי הקלעים. בתקופה מסוימת חברות הוועד היו כולן בנות: אסתר צלליכין כיהנה כיושבת ראש האגודה ואתה בוועד היו מרים לובמן, חיה זינגר, רחל ארבר, חנה רוזין ולאה גרינבלט.¹³¹

4.7 תחושת גאווה והתנשאות של דוברי העברית

תחושת ייחוד, ולפעמים אף גאווה והתנשאות ליוו את הדיבור העברי מראשיתו. כבר בתקופת העלייה הראשונה סימן הדיבור העברי בעיני הילדים העבריים השתייכות לקבוצה, ובפרט בהברה הספרדית, והדיבור בלעז – חוסר שייכות. כך סומנו כלא שייכים הילדים החדשים שלא דיברו עברית או שדיברו בלשון מעורבת, וכן ילדי תלמוד תורה והמבוגרים שלא דיברו עברית או שדיברו בהברה אשכנזית. בראשית המאה העשרים לא רק שילדים אחדים דיברו בנייהם עברית, אלא שזה היה הכלל, וילדים שלא ידעו עברית חשו מבודדים. יהודית טרכטנברג, ילידת 1900, העידה שכאשר הגיעה למושב בגיל 6 דיברה יידיש, ועובדה זו בודדה אותה מחברת הילדים. המורה רוזין אמר לה: 'אני מרחם עלייך, את בודדה בין הילדים. אחרי הלימודים בואי אליי, אני אלמד אותך עברית'.¹³² על נקודת מבטם של דוברי העברית העידה צילה שוהם: 'היינו צוחקים מילדים חדשים שדיברו יידיש ועברית'.¹³³ חלק מן הילדים העבריים הפגינו התנשאות כלפי ילדי תלמוד תורה. יהודה ציגלרויט סיפר: 'תלמידי בית-הספר קראו לנו חדר יינגל, 'ילדי חדר', שזה היה מעין כינוי גנאי למרות שלמדנו אותם מקצועות ובאותה רמה. מבחינה חברתית נראה היה להם שהם עולים עלינו'.¹³⁴ רות לויטה מחזקת את עדותו: 'היינו לועגים להם. כשרבנו היינו מחקים את דרך הלמידה שלהם עברי טייטש עברית בתרגום ליידיש'.¹³⁵ מנגד טוענים שלמה אברמוביץ' ואפרת בן כהן פוחצ'בסקי כי לא הייתה תחושת גאווה או עליונות בקרב דוברי העברית. 'לא ידענו מה זה להתגאות, עד מלחמת השפות', סיפרה פוחצ'בסקי, 'אנחנו דיברנו עברית וראינו זאת כדבר טבעי'.¹³⁶ רות לויטה סיפרה שהילדים לעגו למייסד פריימן שלא דיבר עברית אלא 'יידיש משונה כזאת ורשאית. 'יאך יאך' איך היינו צוחקים ממנו'. גם יעקב לובמן, יליד 1890, סיפר שנאומיו של יושב ראש

¹²⁹ לא ידוע כמה זמן נמשכה ההפסקה.

¹³⁰ אצ"מ A192/43

¹³¹ אצ"מ A192-43

¹³² קלטת 86ב'.

¹³³ קלטת 110.

¹³⁴ קלטת 72א'. ציגלרויט סיפר ששפת הלימוד בחדר שונתה מידיש לעברית (ספרדית) בסביבות 1910-1911.

¹³⁵ קלטת 80א'.

¹³⁶ קלטות 73 ו-80א'.

ועד המושבה בז'רגון, ובהיגוי ורשאי, צרמו 'באוזנינו הילדים שחונכו כבר בעברית'.¹³⁷ לויטה העידה שברחוב לא ענו היא ואחיה לאמה בגרמנית, כי התביישו לדבר שפה זרה בחוץ.¹³⁸ לא רק בלשונות הלעז, אלא גם בעברית של האמהות היו ילדים שהתביישו. מאירה בלקינד העידה כי דיברה עם אמה יידיש על אף שזו ידעה עברית: 'אמא הבינה עברית, אבל לא היה נוח לדבר אתה עברית'.¹³⁹ וצילה שוהם סיפרה: 'אמי רצתה לדבר איתי עברית, אבל אני לא רציתי לדבר אתה, כי היא דיברה בהברה אשכנזית' עברוס אשכנזים' [...] לא רציתי שיצחקו ממני'.¹⁴⁰ אחד הדברים שהפריעו בתקשורת העברית הבין-דורית היה המעבר מהברה אשכנזית להברה ספרדית.

4.8 גיבוש הדיבור בהברה ספרדית

החייאת הדיבור כשפה לאומית חייבה את חלוצי הדיבור להגיע להכרעה לגבי הברה שתאחד את דוברי העברית. שאלה זו לא עלתה קודם, בתקופת ההשכלה, מפני שרוב העיסוק הלשוני התמקד אז בקריאה ובכתיבה, ולביצועים הפונטיים של הטקסטים, למשל בתפילה ובקריאה בתורה, הייתה מסורת הגייה יציבה בכל קהילה. כאן נראה שכבר בשלהי תקופת העלייה הראשונה הפך הדיבור בהברה הספרדית ליוקרתי ולמועדף.¹⁴¹ השערתנו היא שלגן הילדים היה חלק גדול בכך. הסממן הבולט ביותר למעבר מעברית כשפת הקודש והגלות לעברית כשפה לאומית מדוברת היה הדיבור בהברה ספרדית, אשר שימש ככרטיס כניסה למועדון העבריות החדשה. במקביל הפכה ההברה האשכנזית למושא ללעג, והבחינה בין צעירים למבוגרים.¹⁴² קלוזנר מציין את חילופי ההברה כאחד הגורמים 'לאי התפשטותו של הדיבור העברי בין הזקנים, שביניהם נכללו גם אנשים מבני 30 ומעלה [...] לדבר אשכנזית אי אפשר עתה בארץ ישראל – שהרי הילדים חושבים דיבור כזה לדיבור מוטעה, ובכן אין 'זקנים' אלה מדברים עברית'.¹⁴³

המעבר להברה הספרדית התרחש במקומות שונים בארץ ישראל ומחוצה לה בזמנים שונים. אף כי לא ניתן לתארך במדויק את הזמן שבו הושלם המעבר בראשון-לציון, נראה כי כבר בראשית המאה העשרים הפכה ההברה הספרדית להברה היוקרתית במושבה. ב-1892 הועלה במושבה החזיון (מחזה) 'חשמונאים' בהברה אשכנזית.¹⁴⁴ כשלוש שנים לאחר מכן אימצו בני המושבה את הנוסח הספרדי בתפילה.¹⁴⁵ באסיפת המורים שהתקיימה ב-1896, שבה השתתפו מורים מכל היישוב היהודי החדש, הוחלט כי בבתי הספר האשכנזיים ילמדו בשנתיים הראשונות בהברה אשכנזית, ולאחר מכן גם בהברה

¹³⁷ לובמן יעקב, 22.

¹³⁸ קלטת 80'א.

¹³⁹ קלטת 72'א.

¹⁴⁰ קלטת 110.

¹⁴¹ ראו דיון מאלף בספרה של מרים סגל אודות הסיבות האידיאולוגיות להעדפת המבטא הספרדי (סגל 2004).

¹⁴² קלוזנר למשל סיפר כי ב-1912 תלמידי הגימנסיה לעגו למבטא שלו. גרפי תשע"ב, 62, מפנה לקלוזנר תרע"ה, 39.

¹⁴³ גרפי תשע"ב, 62, מפנה לקלוזנר תרע"ה, 72.

¹⁴⁴ אף כי מרדכי לובמן סבר אז כי 'היתרון להברת הספרדים על האשכנזים' (לובמן חביב 1968, 104-105).

¹⁴⁵ לנג תשס"ב, 114, מפנה לפרמין תרע"ג, 37. רות לויטה, ילידת 1903: 'לפני לכתנו לבית הספר באנו לבית רוזין ושם

התפללנו ואמרנו "מודה אני" ו"אדון עולם" בהברה ספרדית' (קלטת 80'א).

הספרדית 'למען ידעו שתיהן, ולהיפך בבתי הספר הספרדיים'.¹⁴⁶ האם התממשה החלטה זו בראשון-לציון? על-פי עדות שהתפרסמה בעיתון 'המליץ' ב-1898 בראשון-לציון לימדו אז בבית-הספר בהברה אשכנזית.¹⁴⁷ יודילוביץ' העיד כי היו ויכוחים על ההברה הרצויה בגן הילדים.¹⁴⁸ אין בידינו עדויות המוכיחות שההברה הספרדית הונהגה בגן הילדים כבר בראשית דרכו, אבל הערכתנו היא שייתכן מאוד שאכן כך היה.

יעקב לובמן, יליד 1890, ציין לחיוב את ההברה הספרדית של המורה מרדכי זינגר, יליד חברון.¹⁴⁹ ניתן ללמוד מכך שבתקופה המוקדמת הברה זו הייתה יוצאת דופן בדור המבוגר. צילה שוהם, ילידת 1895, סיפרה שאמה דיברה בהברה אשכנזית.¹⁵⁰ עדותה מלמדת על הפער שנוצר בין דור הילדים להוריהם, ועל היות ההברה הספרדית להברה היוקרתית, והאשכנזית – לגלותית ולמביכה.¹⁵¹ בניהו פריימן, יליד 1902, סיפר שהפעולות בבית העם היו רק בעברית ספרדית, וכי הוא וחבריו מעולם לא דיברו עברית אשכנזית, אך ציין שאולי בתלמוד תורה דיברו עברית אשכנזית.¹⁵²

אנו משערות כי גן הילדים העברי השפיע לא רק על עצם החיאת הדיבור במושבה אלא גם על אופי לשון הדיבור, ובכלל זה על המעבר להברה הספרדית. על תפקידן ההיסטורי של הגננות בקביעת ההברה כתב אוסישקין: 'על הגננות העבריות לדעת [...] שפתרון ההברה הוא אך ורק בידיהן [...] בית-הספר היסודי והבינוני יהיו נגררים אחריהן; לאותה ההברה שיביאו עמהם הילדים לבית-הספר מוכרחים יהיו המורים להשתעבד'.¹⁵³ ייתכן מאוד כי יתרון הגננות על המורים נבע לא רק מהגיל הרך של חניכי הגן, אלא גם מכך שעבור נשים, מטען ההיסטוריה של דיבור עברי בהברה אשכנזית היה הרבה פחות כבד.¹⁵⁴

ב-1906 הציגו תלמידי בית-הספר בראשון-לציון מחזה בשם "האנוסים מספרד" בהברה ספרדית בהנחיית המורה יוסף ויתקין.¹⁵⁵ העובדה שההברה הספרדית מצוינת במפורש מעידה על כך שב-1906

¹⁴⁶ פרוטוקול אסיפת המורים השביעית, פרוטוקולים, דרויאנוב, כתבים, ג, 1006-1007. מובא אצל גרפי תשע"ב, 61.

¹⁴⁷ הכותב חתם כ'מורה חדש בארץ ישראל', ועל-פי יוסף עופר היה זה שמחה חיים וילקומיץ. עופר 2010, 9-10.

¹⁴⁸ יודילוביץ' 1941, 201.

¹⁴⁹ 'שפתו, עברית בהברה ספרדית, היתה ברורה וקולו שקט ומוזיקלי' (יעקב לובמן, 11).

¹⁵⁰ קלטת 110.

¹⁵¹ צילה שוהם סיפרה שהרומן בינה לבין מי שהיה אחר כך בעלה היה בעברית ושהיא לימדה אותו לדבר במבטא ספרדי (קלטת 110). אמנם מדובר פה באדם צעיר יחסית, ובתקופה מאוחרת יחסית, אבל זה היה בפטרבורג ולא בארץ.

¹⁵² בניהו פריימן, יליד 1902, קלטת 68א'.

¹⁵³ 'שאלת ההברה', מ' אוסישקין, תרצ"ד, 189, מצוטט אצל גרפי תשע"ב, 64. לאה נימן-מזיא שהייתה גננת ביפו סיפרה כי יצחק אפשטיין שביקר בגן ציין לחיוב את מבטאה: 'הכל נחמד. ביחוד הגית הע' וה-ח' והדגשת הדגש (שחורי-רובין תשס"ב,

145. מצטטת את לאה נימן מזיא, 'זכרונות מגן הילדים שלי'. ללא ציון שנה. ארכיון לחינוך יהודי, 8.35/2103).

¹⁵⁴ מרים סגל, למשל, מראה שאצל המשוררות המוקדמות, המעבר להגייה ספרדית היה מוקדם יותר ומובהק יותר, ומשוררות מסוימות, כגון אלישבע ורחל, התחילו למעשה את כתיבתן בהגייה הספרדית (סגל 2004).

¹⁵⁵ ראשון לציון, השקפה, כ"ט ניסן תרס"ו, לנג תשס"ב 114-115, גרפי תשע"ב, 61.

השימוש בה עדיין לא היה מובן מאליו.¹⁵⁶ ייתכן כי הסיבה לכך שהתאפשר להעלות אז הצגה בהברה ספרדית היא שתלמידי בית-הספר בשנה זו כבר היו בוגרי גן הילדים, ושההברה הספרדית הייתה שגורה בפיהם עוד מימי הגן.

4.9 ניצנים של סגנון דיבור ילידי

חידוש לשוני נוסף של דוברי העברית הצעירים בתקופת העלייה הראשונה הוא סגנון הדיבור. קיימות עדויות לסגנון חדש כזה, אבל בשלב הזה העדויות לכך במחקר הן ספורות.¹⁵⁷ ישנן אמנם עדויות לגילויים של בוטות לשונית מפי הילדים הראשונים בראשון-לציון, אולם היות שההתבטאויות עצמן אינן מתועדות כלשונון קשה לייחס את זה לסגנון מגובש ממש. עם זאת נראה כי גילויים אלה הם הבסיס ליצירת הסגנון הצברי, שתואר בידי חוקרים שונים כאופייני לדור הפלמ"ח, ושאלבויים-דרור הדגישה כי הוא התפתח מוקדם יותר, בדור הראשון של הנוער הילידי.¹⁵⁸ יעקב לובמן, יליד 1890, סיפר על ההרצאות בבית העם שהוקם ב-1897: 'בהיותנו לרוב לוחמים קיצוניים לעברית, היינו נמנעים מהכנס לאולם, אם המרצה דבר ז'רגון ואף פעמים אחדות היו גם נסיונות להפריע'.¹⁵⁹ זרובבל חביב, יליד 1894, סיפר על אספה ש'פוצץ' 'לפני גיל גימנסיה' כיוון שאחד האנשים רצה לדבר יידיש: 'הייתי קצת שובב נקרא לזה בלשון רך, קפצתי לבמה ואמרתי לא ארשה שהאספה תתנהל בלשון אחרת. כעסו עלי ביחוד אלה שלא ידעו עברית כהלכה, אבל תמכו בי המשכילים'.¹⁶⁰ תמיכת המשכילים היא חיזוק לכך שהילדים העבריים הראשונים הם פרי תכנון של חברי וחברות קהילת דוברי העברית הראשונים במושבה.¹⁶¹

4.10 בכורים של התרבות העברית: בני הארץ כממשיכים וכמחדשים

בני הארץ וילידי הגולה, בני העלייה השנייה, עמלו באופן אינטנסיבי על יצירת תרבות חדשה שבה מתחברים בחיבור חדש המודרניות והעבריות. למרות המתחים האידיאולוגיים והתחרות בין הקבוצות, היו

¹⁵⁶ תומכת בהערכה זו היא העובדה שבשנת תרס"ח פרסמה הסתדרות המורים פנייה לכל מוסדות החינוך להנהיג את 'המבטא המזרחי הצח'. אלבויים-דרור 1986 (כרך א), 222.

¹⁵⁷ אהרון אהרונסון מזיכרון יעקב נולד אמנם ברומניה, ועלה לארץ בגיל 6, אולם סגנונו הוא אחת העדויות הראשונות, אם לא הראשונה, לסגנון הצברי הבוטה (אלבויים דרור 1996, 124).

¹⁵⁸ אלבויים דרור 1996, 109. הסגנון הצברי, שבא לידי ביטוי בלבוש, בהתנהגות ובסגנון הדיבור, היה אנטייתזה וקריאת תגר אל מול תרבות הגולה ואירופה המשכילית. הדיבור הילידי ביטא פשטות, ישירות, טבעיות, אסרטיביות, עוקצנות ויהירות, והתאפיין באנטי אינטלקטואליות, בהימנעות מגינוני נימוס ובשימת דגש על מעשים בניגוד לדיבורים (כתריאל 1999, אלמוג 1997).

¹⁵⁹ זכרונות יעקב לובמן, עמ' 21.

¹⁶⁰ קלטת 79. ביפו נהגו באופן דומה חברי 'אגודת הדור הצעיר', שהוקמה בשנת 1908. חברי האגודה נהגו להפריע לאירועים פומביים כגון הצגות או אספות שנערכו בשפות זרות והשתדלו להביא לידי ביטולן. (בן יהודה ואופק 1970, 76)

¹⁶¹ על תכנון התרבות ראו אבן-זהר 2001.

הצטלבויות רבות בתפיסת העולם, בנורמות, ובדפוסי ההתנהגות.¹⁶² בני הארץ נחלקו ביחסם כלפי ילידי הגולה. היו, כמו הגדעונים, שהדגישו את הילידיות המקומית וראו בפועלי העלייה השנייה עולים חדשים המייבאים לארץ אידיאולוגיות זרות ומסוכנות. לעומת זאת היו התלמידים ילידי הארץ פתוחים יותר לקבלת רעיונות השוויון והצדק החברתי שבהם דגלו הפועלים, ובני העלייה השנייה היוו עבורם אלטרנטיבה נועזת למסר הלאומי המתון יחסית של החינוך העברי המקומי. גם בני העלייה השנייה הושפעו מהתלמידים בני הארץ. על כך כותבים בן יהודה ואופק:

'הגמנסיה הייתה מוקד של אהבת המולדת וידיעתה וקן של קנאות בלתי מוגבלת לתחית הלשון העברית. באלה הושפעו רבות מבני הארץ הרבים שלמדו בגמנסיה ושמשו מופת של נ' ער חדש, זקוף קומה, גאה ורב שרשים במולדת ובדבור העברי. עובדה זאת עתידה היתה להצמיח פרי הלולים בשנים הבאות. זרע הקנאות ללשון העברית נזרע בצבור התלמידים עוד בשחרה של הגמנסיה, עוד טרם פרץ לתוכה זרם העלייה מן החוץ'.¹⁶³

שיתוף הפעולה בין בני הארץ לבני הגולה ביצירת תרבות חדשה הגיע לשיאו במלחמת השפות.

4.11 ראשון-לציון ומלחמת השפות

ב1913, בעקבות ידיעות שהשפה הגרמנית עתידה להיות שפת הלימוד העיקרית בטכניקום, פרצה מלחמת השפות, שבה עמדו התלמידים בחזית, וסחפו אחריהם גם את המבוגרים.¹⁶⁴ צעירים אלה היו בעיקר בני העלייה השנייה, אך לצדם לחמו בני הארץ.¹⁶⁵ בגימנסיה הרצליה עמדו בחוד החנית של ההנהגה הצעירה שלושה: דב הוז, משה שרתוק (שרת) וזרובבל חביב, ילידי 1894. הוז ושרת עלו כנערים ב1906, ואילו חביב נולד בראשון-לציון. מקובל לומר כי תלמידי בית המדרש בירושלים הם שהניפו את נס המרד,¹⁶⁶ אולם חביב מדגיש כי 'האזעקה הראשונה למלחמת השפות הושמעה על ידי תלמידי הגמנסיה העברית 'הרצליה'. הוא מספר שתלמידי המחלקה השמינית כתבו תזכיר לוועד המקים של הטכניקום, והודיעו כי יארגנו את תלמידי שאר בתי הספר בארץ למלחמה על העברית. אחרי שבוטלו כ'קונדסים' הם החליטו לגייס את חבריהם הירושלמים לערוך תזכיר משותף לחברי הוועד. שני תלמידי גימנסיה נוספים מראשון-לציון שלחמו במלחמת השפות היו משה לויין ובר-כוכב מאירוביץ'. השניים, חברי אגודת 'פרחי ציון',

¹⁶² אלבוים-דרור 1996, 112. על שיתוף הפעולה בין אנשי העלייה הראשונה ואישים מעולי העלייה השנייה כדוגמת מטמן-כהן ובוריס שץ בהחייאת הדיבור העברי ראו גם ספוזניק 2008.

¹⁶³ בן יהודה ואופק 1970, 69.

¹⁶⁴ על מלחמת השפות ראו למשל סיוון תשמ"ד, אלבוים-דרור 1986 (כרך א), 309-350; שילה 1994, לנג 2008, בורשטיין 2013, אורנן 2013.

¹⁶⁵ על הדגשת מקומם של בני העלייה השנייה גם בירושלים וגם בגימנסיה הרצליה: אלבוים-דרור 1986 (כרך א), 320 ואילך.

¹⁶⁶ אלבוים דרור 1986 (כרך א), 320.

פנו אל עמיתיהם במושבה ותבעו מהם להזדהות עם מאבקם, לאסוף כסף לטובתו ולארגן במושבה אספת מחאה.¹⁶⁷

מרים לובמן, ממנהיגות 'פרחי ציון', השתתפה במאבק בראשון-לציון. כך כתבה לכן דודה יעקב לובמן: 'כנראה שסוף כל סוף ינצחו המתנגדים ושפתנו העברית היא שתשמע בכתלי הטכניקום'.¹⁶⁸ בשלבים מאוחרים, בשנת תרע"ד, כתבה לאחיה זרובבל חביב לקושטא על תרומת 'פרחי ציון' למאבק: 'אגדתנו שבה לתחיה ופועלת פעולותיה הלאומיות על הדור הצעיר. כעת מעסק את מוחות כלנו בשאלה בדבר הטכניקום [...] אגדתנו ערכה אספה גדולה שבה החלטנו [...] לשלח תלגרמה מעודדת לסימינר בירושלים ולעזר בכסף למורים השובתים'.¹⁶⁹ במכתב אחר כתבה על אספת מחאה של המבוגרים במושבה נגד הוועד המקים של הטכניקום 'בית העם היה מלא מפה אל פה [...] הרשם היה חזק ויפה'.¹⁷⁰ דב לובמן כותב לבנו זרובבל: 'מלחמת העברית בתקפה עומדת וכחות חדשים ואהדה רבה יש מכל קצות הארץ. נלחמים בעוז ובהתמכרות נלהבה. אין כל ספק שהעברית תנצח'.¹⁷¹ וכעבור שבועיים: 'עתה חוגגים אנו את חג הנצחון שלך ונצחון הגמנסיה, ילד שעשועים של חולמים אחדים שכל כך רבו מתנגדיו-הספקנים. [...] פרי הלולים אתם, בכורים של התרבות העברית שלא בישתם את התקוות שתלו בכם והצללתם את הנסיון העברית מלעג השאננים'.¹⁷²

המלחמה על העברית היא מחד גיסא מרד, ומאידך מימוש מאווייהם הכמוסים של דור לוחמי העברית שקדם להם. הלוחמים על העברית במלחמת השפות הם תלמידי המחזוריים הראשונים של גימנסיה הרצליה. אם ממקדים את המבט על בני ראשון-לציון מגלים כי הלוחמים הם ילדי השנתונים הראשונים בגן הילדים העברי הראשון, והמנהיגים והמנהיגות צמחו במשפחות דוברות העברית הראשונות במושבה.

5. למה איחרה ההכרה בתרומת הנשים להחייאת העברית?

בפרק זה נציע כי ההכרה בתרומת הנשים להחייאת הדיבור העברי איחרה בשל שתי סיבות. האחת אי ההכרה בתרומתם של אנשי העלייה הראשונה, והשנייה קשורה באי הכרה בתרומה של נשים באופן כללי.

5.1 אי ההכרה בתרומתם של אנשי העלייה הראשונה להחייאת הדיבור העברי

¹⁶⁷ אמר"ל, ע2- 1/1 (5), מובא אצל לנג תשס"ב, 123. 'אגדת פרחי ציון מרכז ראשון-לציון ארץ-ישראל', אצ"מ, A192/43; פרוטוקול 'אספה כללית שבה החיו את האגדה ע"פ המטרות', ב' באלול תרע"ג, אצ"מ, A192/43. אמר"ל, ע2- 1/1 (5),

"לחברי ועד אגדת פרחי ציון שלום", יפו, כ"ב בחשוון התרע"ד.

¹⁶⁸ אמר"ל, א1 – 3/2, תיק 21, מסמך 661. ט"ז חשוון תרע"ד.

¹⁶⁹ אמר"ל, א1 – 4/1, תיק 55, מסמך 1366. כ"ג חשוון תרע"ד.

¹⁷⁰ אמר"ל, א1 – 4/1, תיק 55, מסמך 1369. ד' כסלו תרע"ד.

¹⁷¹ אמר"ל, א1 – 4/1, תיק 55, מסמך 1372. י"ג כסלו תרע"ד.

¹⁷² אמר"ל, א1 – 4/1, תיק 55, מסמך 1379. כ"ט כסלו תרע"ד.

בהיסטוריוגרפיה של בני העלייה השנייה מקובלת הטענה כי רק עם בואם ארצה התרחשה המהפכה הלשונית האמתית. שלמה צמח, איש העלייה השנייה, ביקר בחריפות את מצב העברית בראשון-לציון וטען שראשוני העלייה השנייה נכנסו לתוך מצב של אנדרלמוסיה לשונית שבו רק חמש משפחות דוברות עברית בכל רחבי ישראל.¹⁷³ מנהיגי העלייה השנייה, ביניהם בן גוריון וברל כצנלסון, ניכסו לעצמם את ההישג של הפיכת העברית לשפת החיים, שפת העבודה והרחוב. הם טענו כי בתקופת העלייה הראשונה נשארה העברית בין כותלי בית-הספר ושמרחבי העבודה (פרדס, מפעל וכו') ולא מרחבי ההשכלה הם אלה שהוציאו אותה לרחוב.¹⁷⁴ בחלקים הקודמים הראינו שאנשי העלייה הראשונה בראשון-לציון הקימו קהילת דוברי עברית ראשונית, הצמיחו דור ילידי והביאו לשימוש יומיומי בלשון מחוץ לבית-הספר ולמוסדות הציבוריים, כלומר בבית וברחוב. מחקרים נוספים מדגישים את תרומת אנשי העלייה הראשונה,¹⁷⁵ אבל קיימים גם מחקרים אחרים הממשיכים את ההיסטוריוגרפיה של אנשי העלייה השנייה.¹⁷⁶ מדוע אם כן לא הוכרה במלואה תרומתם של אנשי העלייה הראשונה להחייאת הדיבור?

כהסבר חלקי יכולה לשמש העובדה כי רבים מהדור הילידי הראשון נפטרו בגיל צעיר או עזבו את הארץ. באופן כללי יותר, בני הדור הזה לא הגיעו לעמדות הנהגה ולא הם שכתבו את ההיסטוריה.¹⁷⁷ את אי ההכרה יש להבין גם על רקע העוינות העמוקה בין פועלי העלייה השנייה, והאיכרים המבוגרים, בני העלייה הראשונה. גורם נוסף הוא האידיאולוגיה החד-לשונית, שעל-פיה, חד-לשוניות היא קריטריון הכרחי לקביעת הצלחתה של החייאת הלשון. אמנם את הניצנים של אידיאולוגיה זו ניתן לזהות כבר בימי העלייה הראשונה, במעשיהם ובדבריהם של יחידים, אבל רק לאחר תקופה זו היא הפכה לאידיאולוגיה הדומיננטית. לדעתנו, האידיאולוגיה החד-לשונית מנעה מחלק מההיסטוריונים לזהות את תהליכי ההחייאה בתקופת העלייה הראשונה, כאשר אלו לא היו במתכונת חד-לשונית בלעדית. כפי שהראינו, ראשון-לציון היא דוגמה מובהקת לכך שהייתה החייאת דיבור גם בהקשר שאיננו חד-לשוני. האידיאולוגיה החד-לשונית היא למעשה חלק מתפיסת עולם כוללת, ששללה את הגלות, את היהודי הגלותי, את לשונות הגלות, ובראשן את היידיש.

החיבור העמוק בין העבריות הבלעדית, החד-לשונית, לבין שלילת הגלות משתקף בדבריו של יהושע אלטרמן: 'כשדרכו רגלי על אדמת חוף יפו נדרתי שני נדרים: האחד, שלא אעלה על שפתי שום שפה זרה אלא בלשוננו העברית אדבר; והאחר, שלא אשוב עוד אל הגולה'.¹⁷⁸ השלטתה של האידיאולוגיה החד-לשונית התרחשה בקצב שונה ובזמנים שונים במגזרים שונים ובמקומות שונים,

¹⁷³ ש' צמח/ שנה ראשונה תשכ"ה, עמ' 134, מצוטט אצל לנג תשס"ב, ב- ובר-אדון תשמ"ה, 63.

¹⁷⁴ ראו פרק 3.

¹⁷⁵ אורנן 2013, אלבוים-דרור 1986, 1996. הרמתי 1979 ו-1981, שביט 2010. אבן-זהר 2010, גרפי תשע"ב.

¹⁷⁶ בר-אדון תשמ"ה ותש"ן, הרשב תש"ן, 2008 ובעקבותיהם אחרים.

¹⁷⁷ אלבוים דרור 1996, 122.

¹⁷⁸ גרינצווייג 1997, 409.

והגיעה לשיא בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים.¹⁷⁹ בשנים אלה התנהלה מלחמה עיקשת על בלעדיותה של העברית במרחב הציבורי, ושימוש בשפות אחרות, בעיקר בידיש, לווה ביחס של בוז, וננקטו נגדו פעולות קשות ואלימות. אף שרבים מבני היישוב החדש המשיכו לדבר יידיש גם בשנות השלושים והארבעים, קיומה של היידיש ביישוב החדש בשנים אלה מודחק בנרטיב-העל, או שהוא מושא ללעג.¹⁸⁰

אחד ממאפייני האידיאולוגיה החד-לשונית היה מחיקת הקושי הכרוך במעבר חד מלשון דיבור אחת לאחרת,¹⁸¹ ותיאור מציאות מגמתי של הצלחת הפרויקט של השלטת הדיבור העברי. אף כי בסוף תקופת העלייה השנייה ניצחון הדיבור העברי היה רחוק מאוד¹⁸² מכריז צמח כי בזכות הקנאות כבר בעשור הראשון למאה העשרים, בשנת תרס"ז, השתלט הדיבור העברי על כל פינה ברחבי ארץ ישראל: 'קנאות זו היא שעמדה ללשון העברית שתהא מצויה בפיות המדברים'. ובשנת תרס"ז נשמע קול דבורה הולך ממטולה עד קסטינה 'וזאת האמת לאמתה'.¹⁸³

5.1.1 'אין בה מקום לקנאות נפרזה': החייאת לשון בראשון-לציון

הראינו כי בראשון-לציון נוצר בסוף המאה התשע עשרה דור דוברים ילידי, או כמעט ילידי, שהעברית הייתה עבורו שפת הדיבור העיקרית, בבית ומחוצה לו. היה זה פרי תכנית מדורגת וארוכת טווח, שיצרה קהילה מאורגנת של דוברי עברית שהלכה והתרחבה. האידיאולוגיה החד-לשונית היא אחת הסיבות המרכזיות לאי-ההכרה בתרומתם של אנשי העלייה הראשונה בראשון-לציון להחייאת העברית. בקרב אנשי העלייה הראשונה היו אמנם קנאים, אבל הם היו יוצאים מן הכלל. ככלל לא הייתה קנאות במושבה,¹⁸⁴ 'היידיש והעברית חיו בשלום ביניהן זו בצד זו',¹⁸⁵ ואפילו בבתיהם של לוחמי העברית

¹⁷⁹ ביטוי מוקדם לאידיאולוגיה החד-לשונית בהקשר המגדרי אפשר למצוא בדבריו של דוד ילין בהתכנסות הראשונה של הסתדרות המורים בזיכרון יעקב בשנת תרס"ג (1903): 'היש צורך ונחיצות ללמד את הבנות שהננו חפצים כי תישארנה בארץ ותהיינה אמהות ומחנכות ובעלות בית חרוצות – גם שפה אירופית? (ל)צורכי השכלתן תספיק להן הלשון העברית' (שילה 2007 (א) 28).

¹⁸⁰ חבר 2005, 43; צלביץ' 2013, 17. דוגמאות בולטות לפרקטיקה של האידיאולוגיה החד-לשונית בשנות העשרים ניתן למצוא בתגובות הקשות לדברי ביאליק ב'פרשת היידיש', ובהתנגדות העזה להקמת קתדרה ליידיש באוניברסיטה העברית (חבר 2005, 54-61). על גדוד מגני השפה, שבלט באידיאולוגיה החד-לשונית שלו, ראו הלמן 2007, 223-230.

¹⁸¹ חבר 2005, 44. ביאליק לעומת זאת תיאר את החלפת לשון הדיבור כתהליך "קשה וממאיר מאד, הכרוך ביסורים מרים ונוראים". ביאליק, שאלת הלשונות, קמ"ג-קמ"ד, מצוטט אצל חבר 2005, 65. ראו גם דבריה של רחל כצנלסון שזר ב'נדודי לשון' ודבריו של שלמה לביא על עינויי נפש הכרוכים במעבר. חבר 2005, 44.

¹⁸² בקי תשט"ז, 72; הרמתי 1981, 446; לנג תשס"ב 125-126; חבר 2005, 33.

¹⁸³ בר-אדון 1985, 63.

¹⁸⁴ רוזין, קלטת 71, שוהם, קלטת 110.

¹⁸⁵ בן כהן, קלטת 80א'. וראו גם ראם, קלטת 71א'.

הגדולים נשמעו גם שפות לעז.¹⁸⁶ על פי עדויותיהם של בני דור הילידים הראשון איש במושבה לא אמר שמוכרחים לדבר עברית.¹⁸⁷ 'זה בא מעצמו',¹⁸⁸ הם קובעים, 'זה היה דבר טבעי'.¹⁸⁹

בשנת תר"ע מתח בן יהודה ביקורת על לוחמי העברית במושבה על הלעז שעדיין נשמע בה.¹⁹⁰ דב חביב לובמן השיב לו במתינות כי 'הסבלנות היא זר הדפנה של הראשונים המצטיינים והודות להמדה היפה הזאת ראשון היא הראשונה לכל דבר של קדמה והתפתחות. אין בה מקום לקנאות נפרזה'.¹⁹¹ פרימן, ראש המושבה, הוסיף כי העברית נשמעת במושבה בכל מקום ושאיין לבטל את מי שאינם יודעים עברית ולפלג בין הורים לבנים. 'ואדרבא, זאת התכסיס הקיצוני להכריח ולבטל את אלה שאינם יכולים ומבינים לגמגם דוקא בעברית, כל זה מחזק את ההתנגדות וזה הננו רואים כבר לצערנו אשר הצעירים מתנגדים לזקנים, בנים לאבותם בכל תוקף ועוז'.¹⁹² למרות ניצני ההתנגדות של הצעירים לדיבור בלעז, התפיסה הכללית במושבה בתקופה זו לא הייתה קנאית. תפיסה זו קשורה לאופייה של קהילת דיבור זו כחברה רב-דורית, בניגוד לקהילות של חלוצי העלייה השנייה בראשית דרכן. העדר הקנאות בא לידי ביטוי גם ביחסם של אנשי המושבה לדת.¹⁹³

על ההבדל האידיאולוגי-לשוני בין פעילי העברית בעלייה הראשונה ובעלייה השנייה ניתן ללמוד גם מיחסם השונה לשפה הערבית. שני הדורות הראשונים של אנשי העלייה הראשונה שלטו, לפחות במידה מסוימת, בשפה הערבית, בעוד שלאנשי העלייה השנייה הייתה הערבית לשון זרה.¹⁹⁴ גישתם של בני העלייה הראשונה כלפי הערבית מראה שהם דגלו בסובלנות לשונית באופן רחב יותר, אשר כלל גם את הלשונות שהביאו אתם מן הגולה וגם את אלה שנתקלו בהן בארץ ישראל.

5.2 אי ההכרה בתרומתן של הנשים

כפי שהראינו, נשות ראשון-לציון היו שותפות מלאות לבניית קהילת דוברי עברית אך תרומתן לא הוכרה. ההתעלמות מתרומתן איננה מפתיעה ויכולים להיות לה כמה גורמים. נשות המושבה מיעטו לתעד את פעילותן, ורבות מהן פרשו מפעילות לאחר נישואיהן. נוסף על אלו, קיימים גם שני גורמים הקשורים

¹⁸⁶ אפילו בבית יודילוביץ' דיברו יידיש (הלפרין, קלטת 72א', פרימן קלטת 68א', פרנקל, בתו של יודילוביץ', קלטת 84) וגם במשפחות אברמוביץ' ולובמן (קלטות 72א' ו-73).

¹⁸⁷ בן זאב, קלטת 68ב'; לנדאו פנחסוביץ' קלטת 73א'.

¹⁸⁸ לנדאו פנחסוביץ', קלטת 73א'.

¹⁸⁹ רוזין, קלטת 71.

¹⁹⁰ "כלימתנו!", א. בן-יהודה, האור, 28.7.1910, כ"א בתמוז תר"ע, עמ' 1.

¹⁹¹ "ענין הז'רגון: עוד תשובה לבן-יהודה", האור, 8.10.1910, ג' באב תר"ע, עמ' 2-3.

¹⁹² "היש רשות? תשובה להא' בן-יהודה", א.מ. פרימן, האור, 7.8.1910, ב' באב תר"ע, עמ' 1-2.

¹⁹³ לנג תש"ב, 96-95.

¹⁹⁴ מורג תש"ס, 736-735, וראו גם בר-אדון 1985, 69 וכן דבריו של קלוזנר המצוטטים אצל לנג תש"ס, 111.

בנקודת המבט המחקרית, בתרומה שעליה מסתכלים ובאופן שבו אומדים אותה. ראשית, עד שנות השבעים של המאה העשרים לא נכתבה כמעט היסטוריה של נשים, והעיסוק בנשות העלייה הראשונה החל רק בשנות התשעים.¹⁹⁵ העיכוב בכתיבת היסטוריה של נשים קשור גם בעיכוב בכתיבת היסטוריה של חיי היומיום, והתפיסה המסורתית של נשים בתפקידים המינווריים כביכול. בהקשר של החייאת הדיבור, ההיסטוריה הקלאסית יותר מתמקדת בדמויות מפתח ובהצהרות הפומביות בכתבי העת של התקופה, בעוד שתרומתן של הנשים, כאימהות, כגוננות, ואפילו כפעילות לשון, נחשפת רק באמצעות היסטוריה של חיי הקהילה והיומיום בבית ובחוץ.

גורם נוסף הקשור בשיטת ההערכה של תרומת הנשים הוא נקודת המבט הכמותית, אשר משווה את מספר הדוברות והדוברים. בהקשר הייחודי הזה, הפרספקטיבה הסטטיסטית איננה כלי מדידה מתאים. על הרקע ההיסטורי של הדרת נשים מהעברית, דוברות העברית המעטות בראשית ההחייאה בלטו וגררו יחס דרמטי מהסביבה.¹⁹⁶ למרות מספרן הזעום, ואולי דווקא בגללו, היוו חלוצות הדיבור העברי מודל חיקוי עבור נשים וגורם מדרבן בעבור גברים.

6. סיכום ומסקנות

אחד ההבדלים בין הנשים הקוראות וכותבות עברית בתקופת ההשכלה וחלוצות הדיבור העברי בראשון-לציון הוא התארגנותן של חלוצות הדיבור ושיתוף הפעולה ביניהן. בניגוד לקודמותיהן, נשים אלו לא הסתפקו ברכישת השפה לעצמן וביקשו להעביר אותה לנשים אחרות בדורן ובדור הבא. את הביטוי הישיר לתפיסה הקהילתית-לאומית של חלוצות הדיבור רואים בהחלטה לקרוא לארגון שלהן על שם האם העברית הראשונה, ובכך ציינו את ראשיתה של שושלת נשים דוברות עברית בארץ ישראל. האינטרס הלאומי, שעל פיו החייאת העברית כשפת הלאום היא תנאי לפתרון בעיית היהודים, הכשיר את הופעתן של נשים דוברות עברית ואת התארגנותן. הקביעה כי השושלת מתחילה בארץ ישראל, ולא, למשל, עם הנשים הקוראות באירופה במאה התשע עשרה, תואמת את האינטרס הלאומי.

את אי ההכרה בתרומת הנשים להחייאת הדיבור ניתחנו כנובעת מאי ההכרה בתרומת אנשי העלייה הראשונה בשל האידיאולוגיה החד-לשונית, ובשל ההתמקדות בטווח הקצר ובדור הראשון, גורמים אשר יצרו את הרושם שהדיבור העברי לא הוחיה בידי אנשי העלייה הראשונה. תרומת הנשים לא הוכרה בשל הגישה הכמותית, המשווה את מספר הדוברות והדוברים, ובשל ההתמקדות בפועל של יחידים, ולא בחיי היומיום של הקהילה. ייתכן שבאמצעות גורמים אלה ניתן להסביר את ההתעלמות הרחבה יותר מעשיית הנשים עד לשנות השמונים של המאה העשרים.

¹⁹⁵ ראו סקירות ספרות אצל ברנשטיין 2001 ושילה 2007 (א) והפניות שם.

¹⁹⁶ למשל כשבא עורך המליץ לאודיסה בשנת תר"ן, ושמע נאום עברי מפי אחת הצעירות, בכה מרוב שמחה. קלויזנר תשכ"ד, 14-13. מנגד ישנן עדויות אחדות לכך שמנדלי מוכר ספרים לא אהב לשמוע דיבור עברי בפי נשים (פרוש 2001, 224). גם דוד פרישמן התנגד ללימוד עברית אצל נשים (פרוש 2001, 228-229).

ההתמקדות בנשים ובקבוצות נשים אפשרה לנו לשחזר קהילת דוברי עברית ראשונית שהתאפיינה ברב-לשוניות ובפתיחות לשונית. מכך אנו מסיקות כי בלעדיות לשונית איננה תנאי הכרחי להחייאת שפה. הדגשת חיי היומיום של הקהילה הבליטה את התפקידים המינוריים לכאורה שמילאו נשים כאימהות וכגננות, וגישה זו אפשרה לנו לזהות במדויק את השנתון של דוברי העברית הילדיים הראשונים, הבוגרים הראשונים של גן הילדים העברי הראשון. הפער בין ילדי הגן לילדי בית-הספר מדגיש את חיוניותו של החינוך לגיל הרך להחייאת דיבור, עברי ובכלל.

חקר חלוצות הדיבור בראשון-לציון מאפשר לנו גם לסמן את תחילת כניסתן של נשים יהודיות למרחב הציבורי, כחלק מהמעבר מחברה מסורתית לחברה חילונית-לאומית. כפי שהדגישה פרוש, בנקודה זו בהיסטוריה נוצר מפגש בין האינטרס הלאומי והאינטרס הנשי, והאינטרס הלאומי חייב את כניסתן של הנשים לתחומי השפה העברית. את האינטרס הנשי לרכוש שליטה בעברית ניתן לזהות על רקע הקושי הגדול של החלוצות בעליות המוקדמות להשתלב בתחומי העבודה הנחשבים: בחקלאות בתקופת העלייה השנייה, ובבניין וסלילת כבישים בתקופת העלייה השלישית והרביעית.¹⁹⁷ השליטה בשפה העברית וההשתתפות בהחייאת הדיבור היו מהאפיקים הבוודדים – שהון סימבולי בצדם – לנטילת חלק במפעל הצינוני ההתיישבותי. בראשון-לציון נפתחו אפשרויות בפני חלוצות הדיבור העברי הודות לשליטתן בעברית ולתפקידן כפעילות שפה וסוכנות שינוי בחברה החדשה, וחלקן אף היו לפעילות ציבור ולפעילות פמיניסטיות.

ביבליוגרפיה

אבן-זהר 2001 – בשמת אבן-זהר, "תקופת ההתחלה של המצאת התרבות העברית החדשה 1880-1905", הרצאה בקונגרס העולמי השלושה-עשר למדעי היהדות, ירושלים.

אבן-זהר 2010 – בשמת אבן-זהר, "שיתוף הילדים ביוזמה העברית בשנים 1880-1905", דור לדור לו, 39-69.

אורנן 1976 – עוזי אורנן, "תחיית הלשון והצינונות", בתוך: מנצחון למפולת, יונתן רטוש (עורך), תל-אביב, עמ' 263-267.

אורנן תשמ"ה – עוזי אורנן, "סיומו של תהליך תחיית הלשון", בתוך: מחקרים בלשון א, עורך מ' בר-אשר, ירושלים, 272-261.

אורנן 2013 – עוזי אורנן, בראשית היה השפה, ירושלים.

אלבויים-דרור 1986 – רחל אלבויים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, ירושלים.

אלבויים-דרור 1996 – רחל אלבויים-דרור, "הוא הולך ובא, מקרבנו הוא בא העברי החדש": על תרבות הנוער של העליות הראשונות", אלפיים 12, 104-135.

אלמוג 1997 – ע' אלמוג, הצבר-דיוקן, תל-אביב.

אפרתי תשס"ד – נתן אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה, ירושלים.

¹⁹⁷ ברנשטיין תש"ן, שילה 2007 (ג) וכרמל-חכים 2007 על חוות העלמות, קשת 2011 על כתיבת נשים בעלייה השנייה והשלישית, יזרעאלי 1984 על הפוליטיקה של תנועת הפועלות מול תנועת הפועלים.

- בורדייה 2005 (א) – פ' בורדייה, "מה פשרו של דיבור", שאלות בסוציולוגיה, תל-אביב, 111-99.
- בורדייה 2005 (ב) – פ' בורדייה, "השוק הלשוני", שאלות בסוציולוגיה, תל-אביב, 133-121.
- בורשטיין 2013 – רות בורשטיין, "מלחמת השפות ובית המדרש למורים העברי", הד האולפן החדש 100, 34-22.
- בן-יהודה 1941 – חמדה בן-יהודה, "ראשון-לציון של בן-יהודה", בתוך: דוד יודילוביץ' (עורך), ראשון לציון התרמ"ב – התש"א, ראשון לציון, 215-211.
- בן-יהודה 1990 – חמדה בן-יהודה, בן יהודה חייו ומפעלו, ירושלים.
- בן יהודה ואופק 1970 – ברוך בן יהודה ואוריאל אופק (עורכים), ספורה של הגמנסיה הרצליה, תל-אביב.
- בן צבי 1966 – יצחק בן צבי, זכרונות ורשומות מהנעורים עד 1920, ירושלים.
- בר-אדון תשי"ט – א' בר אדון, לשונם המדוברת של הילדים בישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בר-אדון תשמ"ב – אהרן בר-אדון, "הניב הגלילי ומיבטאו – פרק בתולדות תחיית העברית בארץ-ישראל", קתדרה 24, 138-115.
- בר-אדון תשמ"ה – אהרן בר-אדון, "על תרומתה של העלייה השנייה לתחיית הלשון העברית: דימוי ומציאות", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 9, ד, כרך 1 63-70.
- בר-אדון תש"ן – אהרן בר-אדון, "האמהות המייסדות ומנת חלקן בתחיית העברית בהתהוותה (1882-1914)", לשון ועברית 3 (תשן) 5-26.
- ברלוביץ' 2010 – יפה ברלוביץ', "המושבה העברית: ראשיתה של תרבות ארץ ישראלית", בתוך: לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה: עיון בין תקופות, עורכים יפה ברלוביץ' ויוסף לנג, תל-אביב, 109-70.
- ברלוביץ' 2011 (א) – יפה ברלוביץ', "בית משפט של אישה אחת: סיפורה של פוחצ'בסקי כהיסטוריה מקומית של נשים (ראשון לציון 1889-1934)", בתוך: חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה; נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט, עורכים: אייל כתבן, מרגלית שילה, רות הלפרין-קדרי, רמת גן, 371-325.
- ברלוביץ' 2011 (ב) – יפה ברלוביץ', "על צומתי מפגשים בין נשים בראשית היישוב (1878-1918): עיון בכתביו של ראשונות, בתוך: מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, עורכים מרגלית שילה וגדעון כ"ץ, 408-369.
- ברנשטיין תש"ן – דבורה ברנשטיין, אשה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד.
- ברנשטיין 2001 – דבורה ברנשטיין, "חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך", בתוך: העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, עורכות: מגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם, ירושלים 7-25.
- גוברין 1989 – נורית גוברין, "נפ"ש מראשון לציון הומיה - נחמה פוחצ'בסקי", בתוך: דבש מסלע: מחקרים בספרות ארץ ישראל, תל-אביב, 171-114.
- גרין תשע"ב – רעות גרין, עיצובה של המשפחה העברית במושבות 1882-1914 (עבודת דוקטור), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- גרינבוים תשנ"ט – אברהם גרינבוים, "חדר הבנות' ובנות בחדר הבנים במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה", בתוך: חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, עורכים רבקה פלדחי ועמנואל אטקס, ירושלים, 303-297.
- גרינצוויג 1997 – מיכאל גרינצוויג, "הלשון העברית בתקופת העלייה השנייה", בתוך: העלייה השנייה: מחקרים, עורך י' ברטל, ירושלים, 418-406.
- גרפי תשע"ב – דליה גרפי, החברה המושבתית בארץ ישראל בין השנים 1882-1923: הנחלת הדיבור העברי, יחסים בין עדתיים ויחסים עם ערבים (עבודת דוקטור), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- דרויאנוב 1993 – אלתר דרויאנוב (ערך לראשונה) ושולמית לסקוב (ההדירה וערכה מחדש), כתבים לתולדות חיבת ציון ויישוב ארץ-ישראל, כרך שביעי: 1889-1890.
- הורביץ 1973 – גרטלה הורביץ, זכרונותי מראשון לציון, ראשון לציון.
- הלמן 2007 – ענת הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, חיפה.

- הרמתי 1979 – שלמה הרמתי, ראשית החינוך העברי בארץ ותרומתו להחייאת הלשון, ירושלים.
- הרמתי 1981 – שלמה הרמתי, "תחיית הדיבור העברי במושבות", בתוך: ספר העלייה הראשונה, כרך א', עורך מרדכי אליאב בהשתתפות ימימה רוזנטל, ירושלים, 446-427.
- הרמתי 1991 – שלמה הרמתי, ארבעה שקדמו לבן-יהודה במאה הי"ט, ירושלים.
- הרמתי 2000 (א) – שלמה הרמתי, "דוד יודילוביץ' – חלוץ ההוראה בעברית במושבות", בתוך המורים החלוצים, תל-אביב, 29-19.
- הרמתי 2000 (ב) – שלמה הרמתי, "אסתר שפירא – הגנת העבריה הראשונה בארץ ישראל", בתוך המורים החלוצים, תל-אביב, 71-61.
- הרשב תש"ן – ב' הרשב, "מסה על תחיית הלשון העברית", אלפיים, 2, 54-9.
- ויתקין 1961 – יוסף ויתקין, כתבי יוסף ויתקין: מאמרים והרצאות, רשימות, מכתבים, דברים לדמותו, תל-אביב.
- ולק 1981 – זאב ולק, "צמיחת החינוך הלאומי במושבות", בתוך ספר העלייה הראשונה, כרך א', עורך מרדכי אליאב, בהשתתפות ימימה רוזנטל, ירושלים, 426-407.
- זיידלמן 1997 - Seidman Naomi, A Marriage Made in Heaven: The sexual politics of Hebrew and Yiddish. University of California Press.
- חבר 2005 – יעל חבר, מה שחייבים לשכוח: יידיש ביישוב החדש, ירושלים.
- יודילוביץ' 1941 – דוד יודילוביץ' (יודה-לב-איש) (עורך), ראשון לציון התרמ"ב – התש"א, ראשון לציון.
- זרעאלי 1984 – דפנה זרעאלי, "תנועת הפועלות בא"י מראשיתה עד 1927", קתדרה 32, 140-109.
- יעקב לובמן - זכרונות יעקב לובמן ארכיון ראשון לציון א 1 – 3.
- כהן 2013 – מירה כהן, נפ"ש ראשונית, ישראל.
- כהן ופינר 2006 – טובה כהן ושמואל פינר, קול עלמה עבריה: כתבי נשים משכילות במאה התשע-עשרה, תל-אביב.
- כתריאל 1999 – ת' כתריאל, "סגנון דיבור כסגנון תרבות: לדבר 'דוגרל', לעשות 'מוסירה'", בתוך: מילות מפתח: דפוס תרבות ותקשורת בישראל, תל-אביב, 225-206.
- לובמן תשל"א – דוב חביב לובמן וזרובבל חביב, קורות ראשון לציון: מיום ייסודה עד פרוץ מלחמת ששת הימים, ראשון לציון.
- לובמן חביב 1968 – יעקב לובמן חביב, מרדכי לובמן ז"ל: האיש ופעלו - ליקוטים מזיכרונותיו מכתביו ומאמריו, תל-אביב
- לובמן יעקב – זכרונות יעקב לובמן, ארכיון ראשון לציון, א 1-3.
- לנג תשס"ב – יוסף לנג, "תחיית הלשון העברית בראשון-לציון, 1882-1914", קתדרה 103, 130-85.
- לנג 2008 – יוסף לנג, דבר בעברית! חיי אליעזר בן יהודה, ירושלים.
- מוצ'ניק 2015 – Malka Muchnik, The Gender Challenge of Hebrew, Brill: Leiden, The Netherlands.
- מורג תש"ם – שלמה מורג, "על לשון ואסתטיקה והעברית בת זמננו, מולד 250, 91-81.
- מורג 1990 – שלמה מורג, "העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה", קתדרה 56, 92-70.
- מטמן-כהן 1941 – יהודה מטמן-כהן, "תחנת הראשונה באר"י – ראשון-לציון", בתוך: דוד יודילוביץ' (עורך), ראשון לציון התרמ"ב – התש"א, ראשון לציון, 215-211.
- מלמן תשנ"ז – בילי מלמן, "מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מיגדר וארץ ישראליות (1890-1920)", ציון סב (ג), 278-243.
- נאור 2008, מלך הילדים: סיפורו של לוי קיפניס, ירושלים.
- נאמן 1960 - רחל נאמן, יומנה של גנת ותיקה, תל-אביב.

Miryam Segal, *The Motherland Speaks: New Hebrews, The New Accent, and the Poetry of the 1920's*. Phd Thesis, University of California, Berkeley Chapter 3: Natural, synthetic, and cultivated Hebrews.

סגל-ז'מסון תשמ"ד - ליפשה סגל-ז'מסון ו אפרת נאור, ילדות בראשון לציון (1910-1920), תל-אביב..

סדן 1963 – דב סדן, "אשה עבריה: על רחל כצנלסון-שזר", בתוך בין דין לחשבון, הוצאת דביר, תל-אביב.

סיוון תשמ"ד – ראובן סיוון, "לפרשת מלחמת השפות", לשוננו לעם ל"ה (ד-ה), 99-144.

סמילנסקי 1943 – משה סמילנסקי, משפחת האדמה: נרות נשמה, תל-אביב.

Arieh Bruce Saposnik, 2008. *Becoming Hebrew: The creation of a Jewish national culture in Ottoman Palestine*. Oxford University Press

ספרן 2006 – חנה ספרן, לא רוצות להיות נחמדות, חיפה

עופר 2010 – יוסף עופר, "אם ידברו הבנים ספרדית, לא יבין איש שפת בנו ובתו!": המאבק על מבטא העברית המתחדשת בארץ ישראל", עת-מול 214, 9-12.

פוחצ'בסקי 2013 – יחיאל מיכל שלמה זלמן פוחצ'בסקי, מהתם להכא: סיפור חיים של עובד אחד, ירושלים.

פרוש 2001 – איריס פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות, תל-אביב.

פרימן תרע"ג – אהרן מרדכי פרימן, ספר היובל לקורות ראשון לציון, יפו.

צלביץ' 2013 – בן-ציון צלביץ', "30 שנות בונדאי בארץ-ישראל", בתוך בונדאים: סוציאליזם בידיש ובעברית, בני מר (עורך), תל-אביב, 15-19.

צמיר 2010 – חמוטל צמיר, "בין רחל (מורפורגו) לרחל (בלובשטיין) לידתו של סובייקט נשי כותב עברי בחיק הפרדוקסים של הלאומיות", בקורת ופרשנות 43, 101-156.

קלוזנר ת"ש – יוסף קלוזנר, "חמישים שנה של ועד-הלשון", לשוננו י (ד), 278-289.

קלוזנר תשכ"ד – ישראל קלוזנר, "חלוצי הדיבור העברי בארצות הגולה", לשוננו לעם טו (א-ב), 3-43.

קשת 2011 – שולה קשת, "נשים כותבות בחברה החלוצית: דיאלקטיקה של תודעה כפולה", ישראל 18-19, 99-129.

רבין תשל"ה - חיים רבין, "מהותו של הדיבור העברי שלפני התחייה", לשוננו לעם, כו, 227-233.

רבין 1979 – חיים רבין, "מה היתה תחיית הלשון העברית?", בתוך: ספר שלום סיון, עורך א' אבן-שושן ב' לוריא, ח' רבין וא' תלמי, 125-140.

רוזין תש"ס - מתניה רוזין, זכרונות מראשון לציון: שנות ה-20 וה-30 במאה ה-20, (כפר החורש). דפים לא כרוכים. א4 – 34

שביט 2010 – זהר שביט, "ילדים כנושאי מהפכת הדיבור העברי", בתוך: ילדים בראש המחנה - ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית, עורכות י' דר, ט' קוגמן וי' שטיימן, תל-אביב, 15-38.

שחורי-רובין תשס"ב - ציפורה שחורי רובין, "גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה", דור לדור, י"ט, 115-194.

שילה 1994 – מרגלית שילה, "מלחמת השפות כתנועה עממית", קתדרה 74, 87-119.

שילה 2001 – מרגלית שילה, נסיכה או שבוייה?: החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים, חיפה.

שילה 2007 (א) – מרגלית שילה, "נשים ומיגדר בהיסטוריוגרפיה של העלייה הראשונה", בתוך: אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, תל-אביב, 13-35.

שילה 2007 (ב) - מרגלית שילה, "האישה – האם 'עובדת' או 'חברה' במפעל התחייה", בתוך: אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, תל-אביב, 36-64.

שילה 2007 (ג) - מרגלית שילה, "חוות הפועלות בכנרת, 1911-1917, כפתרון לבעיית הפועלת בעלייה השנייה", בתוך: אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, תל-אביב, 137-180.

שילה 2001 - מרגלית שילה, נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914, ירושלים

שילה 2010 – מרגלית שילה, "הקול הנשי: ההתיישבות החדשה בארץ ישראל כטרנספורמציה מגדרית (1882-1903), בתוך: יפה ברלוביץ' ויוסף לנג (עורכים), לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה: עיון בין תקופות, תל-אביב, 135-156.

שילה 2013 – מרגלית שילה, המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

שלמון תשי"ב – אברהם שלמון, ראשון-לציון בת שבעים, תל-אביב.

שפירא 1984 – יונתן שפירא, עילית ללא ממשכים: דורות מנהיגים בחברה הישראלית, תל-אביב.

שפירא 1990 - אניטה שפירא, "דור בארץ", אלפיים (2), 1990, 178-203.

תדהר – דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגיו [/http://www.tidhar.tourolib.org](http://www.tidhar.tourolib.org)

אלבום המשפחות [/http://www.gen-mus.co.il/](http://www.gen-mus.co.il/)

ראיונות:

מספר קלטת	שם המראיין	שנת לידה
86ב'	יהודית טרכטנברג	?1900
87א'	נחמה וחביבה בלקינד	1898, 1900
110	צילה שוהם	1895
67 א', ב'	פסיה ויגודסקי	?1888
68א'	בניהו פריימן	1902
68ב'	שמואל בן זאב	1900
69א'	מאירה בלקינד	1900
71א'	דבורה ראם	1902
71א', ב'	היימן רוזין	1894
72א'	זמירה הלפרין	1900
72א'	יהודה ציגלרויט	1899
73א'	שולמית לנדאו	1895
73א', ב'	שלמה אברמוביץ'	1898
79א', ב'	זרובבל חביב	1894
80א'	אפרת בן כהן	1899
80א'	רות לויטה	1903
84	חשובה פרנקל	1909

המראיין הוא עזרי אובל בכל הקלטות פרט לקלטת 84 שבה המראינת היא רחל גיסין.